

AGRICULTURA CU RAMURILE EI ÎN EPOCA LUI HOMER

DE

E. GRINȚESCU și A. PIATKOWSKI

Epopeile homerice cuprind importante amănunte referitoare la agricultură și ramurile ei de la începutul mileniului I î.e.n. Nenumărate pasaje din epoei, fie și sub înfățișarea unor comparații, reprezintă mărturii prețioase despre formele de proprietate agrară și despre practicile agricole la greci în perioada imediat premergătoare extinderii sclavagismului. Lucrarea de față, folosindu-se de mijloacele actuale de investigație, își propune să schițeze o vedere de ansamblu asupra problemelor legate de sectorul agricol, așa cum este el înfățișat în *Iliada* și în *Odiseea* și, în al doilea rînd, să încerce o discuție critică asupra unor termeni din domeniul vocabularului agricol folosiți în traducерile românești din Homer.

I. CONSIDERAȚII ASUPRA FORMELOR DE PROPRIETATE ȘI A RELAȚIILOR DE PRODUCȚIE ÎN SECTORUL AGRICOL

Așa cum relevă V. I. Iarho într-un studiu foarte recent despre Homer, intitulat *Vină și răspundere în epopeea homerică*¹, «societatea homerică» n-a existat niciodată ca un tot unitar. Cu toate acestea nu greșim dacă afirmăm că, în esența ei, societatea homerică reprezintă o fază foarte înaintată din perioada comunei primitive și anume faza destrămării orînduirii gentilice și a unei puternice diferențieri de clasă².

Încă din sec. al XIX-lea s-a ivit o aprigă controversă cu privire la relațiile de proprietate în societatea homerică. Întrebarea cea mai de seamă, la care s-au dat răspunsuri afirmative și negative, a fost legată de dubiul asupra existenței proprietății colective. În 1890, A. Esmein într-un articol intitulat *La propriété foncière dans les poèmes homériques*³, bazîndu-se îndeosebi pe faimosul pasaj din *Iliada*, XII, 421—423

Ἄλλ' ὥστ' ἀμφ' οὐροισι δὺ' ἀνέρε θηριάσθων
μέτρ' ἐν χερσὶν ἔχοντες, ἐπιζύνω ἐν ἀρούρη,
ὥτ' ὀλίγῳ ἐνὶ χώρῳ ἐρίζητον περὶ ἱσσης·

¹ Вестник древней истории, 1962, 2, p. 8.

² Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, EP, 1961, p. 101 și 105.

³ Nouvelle revue historique de droit français et étranger, 14, 1890, p. 821—845.

nu se îndoia că în Grecia arhaică, alături de proprietate privată, deseori citată în epopeile homerice, au continuat să subziste și forme ale proprietății gentilice. De aceeași părere era și W. Ridgeway care în două articole consecutive, *The Homeric Land System*¹ și *The Origin of the Stadion*² s-a străduit să demonstreze că sistemul de exploatare agricolă la vechii greci, în afară de proprietatea privată aparținând virfurilor conducătoare, se baza pe ceea ce Ridgeway numea *Open-field-system*, adică desțelenirea și lucrarea unui ogor preluat de o colectivitate care împărțea membrilor ei pământul pe fișii (*strip-acres*). Problema existenței proprietății colective la vechii greci W. Ridgeway a reluat-o în cartea sa *The Early Age of Greece*, Cambridge, 1901.

La un interval foarte scurt după apariția articolului lui A. Esmein, studiu care a stîrnit multe comentarii, spre sfîrșitul sec. al XIX-lea, a apărut cartea lui P. Guiraud: *La propriété foncière en Grèce*, Paris, 1893. De comun acord cu Fustel de Coulanges, a cărui *Cité antique* apăruse încă în 1878, P. Guiraud nega supraviețuirea formelor de proprietate a demosului în societatea homerică, mulțumindu-se să recunoască ca formă a proprietății colective numai proprietatea *genos*-ului asupra parcelei de pământ pe care o poseda cu drept de succesiune. P. Guiraud numește acest fel de proprietate « familială », « patrimonială »³. Tezele lui P. Guiraud au fost reluate și susținute în Franța cu toată vigoarea de Jules Toutain⁴ care, ca un argument în plus în favoarea acestor teze, amintește că în *Munci și Zile*, poem scris de un *mic proprietar* din sec. al VIII-lea î.e.n., Hesiod din Asera, nu întîlnim nici cea mai mică aluzie la dănuirea formelor de proprietate colectivă.

Iată pe scurt, după J. Toutain, argumentele celor care nu admit existența proprietății colective în Grecia arhaică:

a) metoda de a deduce că în vechea societate greacă, cunoscută nouă după epopeile homerice, există încă forme ale proprietății colective, folosindu-ne de analogia cu alte societăți (germanice, slave, orientale) este antiștiințifică;

b) grecii au sosit în Peninsula Balcanică la începutul mileniului al II-lea î.e.n.; aici au întîlnit populații ale căror pămînturi le-au cucerit; o dată cu procesul însușirii, unor pămînturi străine s-a accelerat și procesul apariției proprietății private. Organizarea socială și economică a grecilor « homerici » nu mai presupune dănuirea formelor de proprietate colectivă. Însăși natura solului în Grecia, lipsit de întinderi fertile, a grăbit parcelarea terenului în proprietăți private;

c) știrile vechi sînt de acord că orice fundare a unei noi așezări omenești era legată de împărțire de pământ. Ca exemplu în acest sens poate fi dată fundarea așezării feacienilor în Scheria (*Odiseea*, VI, 9—10). Atribuirea loturilor se făcea prin sorți, dar acest procedeu n-are nimic comun cu proprietatea colectivă.

d) proprietatea privată formează premisa apariției orașului-stat⁵.

În această controversă, care și într-un caz și în altul nu ține seama de legile fundamentale de dezvoltare a societății omenești, să examinăm care sînt părerile lui Fr. Engels și K. Marx în lucrările lor *Originea familiei, a proprietății private și a statului* și *Forme premergătoare producției capitaliste*.

Din amănunțita analiză pe care Marx și Engels o fac asupra « societății homerice » reiese că deși proprietatea privată era în dezvoltare în perioada democrației

¹ JHS, 6, 1885, p. 319—339.

² JHS, 9, 1886, p. 18—26.

³ Cf. G. Glotz, *La solidarité de la famille*, Paris, 1904, p. 5.

⁴ J. Toutain, *L'économie antique*, Col. « L'Évolution de l'humanité », Paris, 1927, p. 16 și urm.

⁵ P. Guiraud, *La propriété foncière en Grèce*, p. 34.

militare descrisă în epoei, totuși, « în orînduirea socială greacă din timpurile eroice găsim vechea orînduire gentilică încă în plină vigoare »¹. Rapida creștere a deosebiri de avere prin mijloacele pe care Fr. Engels le enumeră în *Originea familiei*² se produce în dauna proprietății familiale și obștești, dar nu o înlătură cu desăvîrșire. În lucrarea sa *Forme premergătoare producției capitaliste* K. Marx a lăsat o pătrunzătoare analiză a raportului între colectivitatea primitivă și proprietatea colectivă, între subiectul care muncește pămîntul și obiectul acestei munci. În antichitatea greacă, arată Marx, condiția apariției proprietății particulare este tocmai *organizarea tribală*³. Nici un om care nu este membru al unei ginți sau al unei uniuni de ginți nu poate deveni proprietar particular. Un trib cucerit de alt trib devine lipsit de proprietate⁴. Sclavia, în consecință, este parțial datorită și faptului că proprietatea colectivă și apoi privată se bazează în exclusivitate pe organizarea tribală. Înmulțirea membrilor unei colectivități presupune extinderea proprietății colective. De aici războaiele de cucerire, colonizările, necesitatea unei noi împărțiri de pămînturi. *Proprietatea individuală este așadar strict condiționată de existența proprietății colective*. Între proprietatea individuală și cea obștească nu există inițial nici o contradicție, ci, dimpotrivă, ele formează o unitate, căci proprietarii individuali au această calitate numai dacă sînt membrii unei uniuni de ginți⁵. Această strînsă interdependență este adevărata premisă a înființării orașelor-state antice și nu simpla apariție a proprietății private, considerată aparte de condițiile social-economice în care s-a ivit; după o definiție fericită a lui K. Marx, pe acea vreme exista *proprietate colectivă și posesiune privată*. Teza lui K. Marx este pe deplin confirmată de înțelesul cuvîntului δῆμος. La Homer, δῆμος are atît înțelesul de *comunitate tribală* cît și acela de *pămînt cultivat de această comunitate*⁶ (subiect-obiect). Nu avem nici un motiv în fața nenumăratelor mărturii cuprinse în epoei despre atribuțiile demosului să ne alăturăm acelor care socot perioada de formare a poeziei epice grecești drept o fază în care proprietatea gentilică a dispărut cu desăvîrșire, în care relațiile de proprietate nu mai păstrează nici o urmă din specificul orînduirii societății primitive.

O poziție netă împotriva celor care neagă dăinuirea oricărei forme de proprietate colectivă în Grecia « homerică » a luat-o în ultimele două decenii George Thomson, care, plecînd de la ideile de bază ale lui Morgan, Marx și Engels, atacă cu vehemență pe susținătorii vechi și moderni ai argumentelor teoriei privitoare la dispariția urmelor de proprietate gentilică în Grecia arhaică⁷. Situiîndu-se pe o poziție marxistă, tinta atacurilor lui Thomson este în primul rînd concepția reacționară a învățaților burghezi despre identitatea proprietății private de-a lungul orînduirilor omenеști, așa cum este ea înfățișată de cei care doresc să-i dovedească eternitatea. Graba unor anumiți istorici ai societății omenеști de a face uitată

¹ Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109.

² *Ibidem*.

³ *Forme premergătoare producției capitaliste*, ESPL, 1956, p. 11—12.

⁴ *Ibidem*, p. 28.

⁵ *Ibidem*, p. 12—14.

⁶ *Iliada*, V, 710, πῖονα δῆμον; XX, 166, πᾶς δῆμος.

⁷ George Thomson, *Frügeschichte Griechenlands und der Ägäis*, trad. din limba engleză de Hans Georg Heidenreich, Ed. Academiei din Berlin, 1960, p. 245 și urm. În articolul nostru ne folosim de traducerea în limba germană a lucrării care poartă titlul original *Studies in Ancient Greek Society* deoarece traducerea germană este făcută după ediția îmbunătățită și revizuită de autor în 1954.

existența proprietății gentilice condiționată de existența uniunii de triburi, nu trădează, după G. Thomson, decât o atitudine de subliniere a ideii că progresul omenesc este legat de dezvoltarea proprietății private, idee evident reacționară.

Paginile scrise de G. Thomson despre problema proprietății în Grecia arhaică ridică două chestiuni de principiu: a) este posibil ca într-o societate în care organizația gentilică se dovedește încă atât de tare, ca în societatea homerică să nu mai existe rămășițe ale proprietății în comun a solului? b) natura formelor de proprietate privată menționată în epopeile homerice este identică din punct de vedere juridic cu cea din perioada posterioară apariției statului sclavagist grec? Aceste întrebări G. Thomson le rezolvă pe baza unui bogat material documentar¹. Spațiul nu ne îngăduie să întreprindem o analiză a argumentării profesorului Thomson, totuși vom releva una din observațiile acestei argumentări care ni se pare extrem de importantă. Orașul-stat, așa cum arătase și Karl Marx, pe care în mod surprinzător G. Thomson nu-l citează în această direcție, s-a înfiripat din reunirea unor *gospodării* (οἶκοι) aparținând membrilor unor uniuni de triburi. Calitatea de proprietar al unui *oikos* este determinată de apartenența la un *dem*, cu alte cuvinte de apartenența la o anumită formă de viață colectivă. Prin urmare, în perioada apariției orașelor-stat care coincide cu destrămarea relațiilor de producție caracteristice orînduirii societății primitive, proprietatea privată are un alt specific decât în perioada sclavagistă. Demele, cum ar fi de pildă demele atice, se confundă însă pînă tîrziu cu însăși structura statului sclavagist.

Atitudinea luată de G. Thomson ni se pare a fi cea justă. Epopeile au păstrat amintirea procedeele de împărțire a teritoriului ocupat de o uniune de ginți în însăși nomenclatura de care se folosesc rapsozii: *temenea* (τεμενεα) sînt părțile de pămînt «tăiate», «scoase afară» și atribuite eroilor sub forma de privilegii; ele constituie ceva asemănător cu atribuirea unei părți majore din prada de război (τὸ γέρας); să ținem seama că adesea asemenea terenuri sînt deja *cultivate*, cum e cazul vici pe care comunitatea etolienilor intenționează să o dăruiască lui Meleagros², și nu constituie «terenuri comunale», modernizare nepotrivită, așa cum dorește să înfățișeze lucrurile J. Toutain³; *kleroi* (κληροί), loturile de pămînt atribuite membrilor obștei, sînt fișii de ogor trase la sorti⁴. Astfel de împămînteniri se făceau pînă în sec. al V-lea încă, ținîndu-se seama de apartenența gentilică, chiar atunci cînd fratria (φρατρία) nu mai avea decât însemnătatea unei reuniuni religioase⁵.

Deslășirea înțelesului tăblițelor din Pylos în Linearul B a adus, după părerea noastră, confirmarea științifică cea mai potrivit posibilă tezelor lui G. Thomson. Grupul de tăblițe din Pylos marcat prin E—cuprinde multe mărturii grăitoare despre stadiul relațiilor de proprietate funciară din Grecia prehomerică pe care, după un interval de cîteva sute de ani, rapsozii din Ionia nu o uitaseră cîtuși de puțin.

Între tăblițe și epopeile homerice există surprinzătoare contingente dar și explicabile deosebiri. Cuvîntul *kotona* (gr. κτόνα), care revine atît de des în inscripțiile din seria E, denumește o unitate agrară cultivată pe o suprafață nu prea întinsă

¹ G. Thomson, *op. cit.*, cap. VIII, p. 243—276.

² *Iliada*, IX, 574—580.

³ J. Toutain, *op. cit.*, p. 19.

⁴ *Istoria Universală* sub. redacția lui E. Jukov, trad. rom., Ed. științifică, București, 1958, vol. I, p. 650.

⁵ G. Thomson, *op. cit.*, p. 269—270; cf. P. Guiraud, *op. cit.*, p. 19.

(cu aproximație 6 ha)¹. Termenul *kolona* este însoțit în mod curent de determinativele *kitimena* și *kekemena*, determinative asupra cărora s-a discutat mult în ultima vreme fără să se ajungă la concluzii absolut sigure. În 1956, Emmett L. Bennett Jr. a publicat în *AJA* din aprilie (vol. 60, nr. 2) un articol intitulat *The landholders of Pylos*. Interpretările lui Bennett, deși nu sînt acceptate în întregime lor, rămîn totuși pînă astăzi cea mai serioasă bază de discuție pentru relațiile de proprietate în sectorul agricol din Grecia miceniană. Actualmente, se admite în genere că prin *kolona kitimena* se înțelege posesiune privată iar prin *kolona kekemena* proprietate obștească². Majoritatea celor care posedă *kolona kitimena* sînt clasificați în tăblițele de la Pylos ca *tereta* (τερεται?). Cuvîntul, chiar dacă nu are înțelesul ulterior, indică în orice caz un grup social în curs de diferențiere prin privilegiile care îl deosebesc de ceilalți membri ai comunității. Posesorii unor astfel de ogoare au dreptul să le « arendeze » (?); ei înșiși pot lua în « arendă » (?) alte pămînturi. Dreptul de « arendare » (?) îl are însă în primul rînd obștea, *damo* (δημος) și acest lucru este menționat de nenumărate ori prin formula *onata kekemena paro damoi*³. Nu este necesar să reproducem aici tabloul relațiilor de proprietate în Grecia miceniană⁴. Menționăm numai că luările în « arendă » (?) sînt frecvente și complexe. Ceea ce interesează este faptul că teza lui G. Thomson despre existența proprietății gentile colective în Grecia arhaică, teză expusă încă din 1949 în prima ediție a cărții sale *Studies in Ancient Greek Society* a fost confirmată de tăblițele din Pylos. Părerile lui G. Thomson sînt de altfel amintite de M. Ventris și J. Chadwick în sprijinul unora din demonstrațiile lor.

După cum rezultă din tăblițele din Pylos, principalele culturi cerealiere din Grecia myceniană sînt aceleași ca în Grecia « homerică »; alături de culturile cerealiere inscripțiile menționează culturile de măsline, vița de vie, condimente, culturi de fructe și sofran⁵.

Rămîne să examinăm mai îndeaproape dacă există o reală concordanță între rezultatul interpretărilor făcute asupra tăblițelor din Pylos și textul epopeilor homerice.

P. Guiraud, încă la începutul cărții sale *La propriété foncière en Grèce*, expunea următoarea idee: deoarece în epopeile homerice nu se vorbește de o exploatare în comun a solului înseamnă că pe acea vreme proprietatea colectivă era deja de domeniul trecutului. P. Guiraud nu admitea, așa cum a făcut W. Ridgeway, posibilitatea care a dăinuit pînă nu de mult în Europa la unele ramuri slave bunăoară, și anume existența formelor de proprietate obștească îmbinate cu exploatarea solului pe familie. Tăblițele din Pylos au dovedit că demosul avea dreptul, sub anumite condiții, să atribuie loturi de diferite mărimi și calități celor care aparțineau comunității locuitorilor din Pylos. Acest drept, incontestabil, abstracție făcînd de discuțiile purtate asupra timpului de formare a poeziei epice grecești, demosul îl avea încă la începutul mileniului I î.e.n.

¹ M. Ventris și J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge, University Press, 1959, p. 232 și urm.

² E. L. Bennet, *The landholders of Pylos*, p. 120; S. Ia. Lurie, Язык и культура Микенской Греции, М.-Л. Ed. Academiei de științe a U.R.S.S., 1957, p. 233.

³ E. L. Bennett, *op. cit.*, p. 125; Ventris-Chadwick, *op. cit.*, p. 250 și urm. S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 233 și urm.

⁴ Problema este expusă în mod critic cu referirile de rigoare la Homer de Ventris-Chadwick, *op. cit.*, cap. VIII, *Land ownership and Land use* și de S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 233—250.

⁵ S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 242.

În epopeile homerice privilegiul acordat sub forma unui *temenos* de o comunitate obștească este menționat de nenumărate ori: *Iliada*, VI, 194—195, pasaj în care este vorba de cinstirea acordată de licieni lui Bellerofon; *Iliada*, IX, 574—580, cinstirea lui Meleagros de către etolieni; *Odiseea*, I, 117, pasaj în care cuvântul *temenos* este înlocuit printr-o metaforă, $\tau\mu\eta$; *Odiseea*, VI, 9—10; 293; *Odiseea*, VII, 150, pasaj în care se precizează că *temenos*-ul reprezintă « un privilegiu acordat de popor » ($\gamma\epsilon\rho\alpha\varsigma \theta' \delta \tau\iota \delta\eta\mu\omicron\varsigma \epsilon\delta\omega\kappa\epsilon$) etc. Termenul grec *temenos* exista, cum dovădesc tăblițele, în dialectul vorbit în Grecia myceniană și avea un înțeles identic cu cel din vocabularul homeric. *Temeno* aparține în sectorul agricol din preajma Pylosului categoriei de terenuri care sînt denumite *kotona kitimena*.

Asupra întinderii unui *temenos* s-au făcut diferite presupuneri. Tăblițele din Pylos, care menționează în măsuri de grîne întinderea ogoarelor ajută întrucîtva la rezolvarea problemei. După aprecierea Ventris-Chadwick, întinderea maximă a unui *temenos* varia între 120 și 90 ha¹. Deținătorii unor astfel de proprietăți sînt oameni bogați, care deși se pricep la muncile agricole, nu-și exploatează singuri pămîntul²; ei posedă mari turme de vite care constituie principala bogăție în Grecia « homerică »³.

Între realitatea dezvăluită de tăblițele din Pylos și epoei sînt însă și diferențe însemnate⁴. La Homer, principalul termen prin care scribii de la Pylos desemnau pămîntul de cultură, *kotona*, nu există. De asemenea, cu toate că epopeile menționează deseori *demosul* ($\delta \delta\eta\mu\omicron\varsigma$) care întocmai ca în Grecia prehomerică are prerogativa împărțirilor de pămînt și acordării de privilegii — epopeile nu fac o precizare clară asupra împuternicirilor *demos*-ului în împărțirile de pămînt, nici asupra formelor de proprietate colectivă. Raportul între *demos* (*damo*) și formele de proprietate obștească (*kotona kekemena*, *onata kekemena*) este mult mai limpede formulat în tăblițele de la Pylos decît în cînturile epice. Această lipsă de precizări în *Iliada* și *Odiseea*, explicabilă dacă ținem seama de natura artistică a operelor, a și îngăduit de altfel formularea tezelor despre unicitatea formelor de proprietate privată în lumea « homerică », cu toată existența pasajelor în care e vorba despre prerogativele *demos*-ului în materie de distribuire a grînei. În schimb, în epoei, alături de termenul *temenos*, apare un nou termen pentru a indica posesiunea de pămînt familială și individuală, inexistent în tăblițele de la Pylos: *kleros* ($\delta \kappa\lambda\eta\rho\omicron\varsigma$). Termenul este pe larg discutat de G. Thomson⁵. Înțelesul inițial al cuvîntului este acela de « bucată de lemn » folosită în tragerile la sorți⁶. Cuvîntul a evoluat apoi spre următoarele sensuri: « lot », « parte », « moștenire », « domeniu »⁷. Nu încape

¹ Ventris-Chadwick, *op. cit.*, p. 237 expun controversa dacă unitatea de măsură în grîne deseori întîlnită în tăblițele seriei E — privește cantitatea de semințe necesară unei anumite suprafețe sau cantitatea de grîne recoltate de pe o anumită suprafață. Concluzia la această discuție este că, exprimată în ha, unitatea de măsură a unei suprafețe arabile era de aproximativ 2,4 ha.

² *Iliada*, XVIII, 556—557.

³ *Iliada*, V, 643; *Odiseea*, XIV, 80—108.

⁴ John Chadwick, *The decipherment of Linear B*, Cambridge, University Press, 1958, p. 131—132.

⁵ G. Thomson, *op. cit.*, p. 272 și urm.

⁶ Vezi, de pildă, *Iliada*, III, 316. Cu privire la o procedură asemănătoare la unele popoare slave vezi E. Grințescu, *Cadastrul, Cartea funciară și Comasarea*. Ed. Universul, București, 1936, p. 97.

⁷ E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg-Paris, 1938, p. 469.

îndoială că frecvența cuvîntului *kleros* în epopeile homerice amintește de perioada cînd alături de rezervații (*temenea*) începuseră masiv și distribuiri prin tragere la sorți a teritoriului ocupat de o uniune de ginți. Cînturile epice însă nu dau nici o precizare dacă aceste distribuiri erau periodice sau nu, ce întîndere aveau parcelele, condițiile dreptului de proprietate sau folosință. Un singur lucru este clar: coexistența proprietății denumită *temenos*, adesea echivalent al unui privilegiu dobîndit de la *demos* cu loturile lucrate de membrii obștei. Denumirea acestor loturi, κληρος, μοῖρα, λάχος, indică modul cum au fost ele dobîndite de posesorii lor sau de străbunii acestora. Calitativ, după cum reiese din formula întrebuintată în *Iliada*, VI, 194—195 și XX, 184—185, *temenea* se deosebeau radical de *kleroi* și puteau fi folosite pentru culturi multiple. Din analiza cînturilor celor două epopei G. Thomson trage concluzia că împărțirea loturilor în mod periodic era deja depășită în societatea greacă de la începutul mileniului I î.e.n.¹

Loturile distribuite membrilor comunității erau egale. Cearta între cei doi vecini care stăpînesc loturi dobîndite de la comunitate sau care aparțin unuia și aceluiași *oikos*, divizat prin moștenire, este lesne de înțeles; cu măsurători în mînă cei doi oameni pretind ca dreptul lor să nu fie știrbit de vreunul din ei.

Asocierea cuvintelor *oikos* și *kleros*, cum ar fi, de pildă, versul 489 din cîntul XV al *Iliadei* ni se pare deosebit de semnificativă. Formula καὶ οἶκος καὶ κληρος ἀκέραιος indică că parcelele de pămînt distribuite membrilor unei uniuni de ginți deveniseră în epoca «homerică» gospodării stabile, premisa apariției proprietății private garantată de statul în curs de întărire. *Demos*-ul, așa cum am arătat mai sus la p. 15 cu semnificația de teritoriu ocupat de o uniune de ginți, este unitatea superioară care înglobează toate *oikos*-urile.

Despre posibilitatea de vindere și arendare a acestor loturi nu avem nici o știre. În schimb, epopeile fac unele aluzii la dreptul de succesiune, cum ar fi, de pildă, versurile 155—158 din cîntul V al *Iliadei*. Faptul în sine n-are nimic surprinzător deoarece dreptul de moștenire începuse să fie valabil și în domeniul conducerii uniunii de ginți². Procedul partajului făcut tot prin sorți, menționat în *Iliada*, XV, 187 și *Odiseea*, XIV, 208 și urm. este plin de interes. P. Guiraud atrage totuși atenția că nu aceasta era regula obișnuită; cuvîntul πατρώια, cu înțelesul de «moștenire părintească indivizibilă», predomină în cînturile epice³. Dacă admitem că stadiul indiviziunii unei moșteniri funciare fusese depășit în perioada destrămării orînduirii gentilece, nu este exclus ca cearta care se dă între cei doi agricultori despre care este vorba în *Iliada*, XII, 421 și urm. să fie o neînțelegere obișnuită între moștenitori care-și împart pămîntul comun (ἐπίξυρος ἄρουρα) în sensul pămîntului unui *oikos*, proprietate familială, pe care o moștenesc în diviziune.

Deoarece în epopei există termenii πολύκληρος, *Odiseea*, XIV, 211 și ἀκληρος, *Odiseea*, XI, 490 sîntem îndreptățiți să presupunem că în societatea «homerică» dobîndirea mai multor loturi se petrecea în cadrul aceluiași proces al acumulării de avere, specific și societății miceniene, proces care a dus la inevitabila apariție a claselor antagoniste în urma dezvoltării forțelor de producție⁴. Cel care este un ἀκληρος are situația socială de *thet*, adică o persoană lipsită de drepturile familiale.

¹ G. Thomson, *op. cit.*, p. 264; *Istoria Universală*, ed. cit., vol. I, p. 648.

² Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 107.

³ P. Guiraud, *op. cit.*, p. 55 și urm.; vezi, de pildă, *Odiseea*, XVII, 80; XX, 336 etc.

⁴ Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109.

Ca să trăiască, theții sînt nevoiți să-și vîndă forța de muncă, să se tocmească la cei care posedă mai mult pămînt decît pot să-l lucreze personal. Cu alte cuvinte, devin *erithoi*¹, adică argați. Situația socială a celor lipsiți de pămînt este echivalentă cu cea a unor oameni scoși din rîndurile comunității și aici se vede foarte limpede cît de strînsă era interdependența între proprietatea privată, în curs de întărire, și comunitatea obștească, în ajunul apariției instrumentului care avea s-o garanteze: statul².

Neexistînd moneda, plata muncitorului angajat consta în hrană și haine³. Uneori, muncitorii zileri erau alungați fără a-și primi drepturile, fără ca nimeni să-l poată trage la răspundere pe stăpîn⁴.

Pe loturile celor înstăriți, alături de theți lucrează și *dmoes* (δμῶες), sclavii casnici, prizonieri de război sau robi cumpărați pe schimb în natură⁵. Situația sclavilor destinați muncilor agricole este desigur grea; cu toate acestea, în condițiile sclaviei patriarhale, un rob ca Eumaios, care se bucură de o situație specială, are speranța că într-o zi va dobîndi de la stăpîn οἶκον τε κληρὸν τε εὐμορφὸν τε γυναικα⁶; o promisiune asemănătoare este făcută de Ulise în cîntul XXI al *Odiseei*, versurile 213—215. Posibilitatea de cazare a sclavilor pe o bucată de pămînt care li se dă în folosință nu echivalează cu eliberarea lor. Ei continuă să aparțină *oikos*-ului celui care le este stăpîn. O asemenea alternativă pentru un sclav în perioada de plină dezvoltare a sclavagismului în Grecia nu a mai fost ulterior posibilă.

II. AGRICULTURA

1. INDICAȚII GENERALE AGROTEHNICE

Înainte de a trece la descrierea soiurilor de plante vom da cîteva indicații generale asupra agrotehnicii din lumea «himerică».

În general, practicile agricole așa cum sînt descrise în epopei sînt destul de reduse. Acest lucru se datorează unor cauze multiple: *a)* prioritatea creșterii vitelor și a regimului alimentar carnivor⁷, ceea ce presupune o creștere relativ slabă a forțelor de producție în domeniul agricol; *b)* clima secetoasă⁸; *c)* solul sărac, insuficient răscolit de mijloacele rudimentare din acea vreme⁹; *d)* numărul redus al terenurilor destinate culturilor¹⁰ etc. După aprecierea lui A. Jardé, din totalul suprafețelor ocupate de triburile grecești terenul arabil ocupa abia 25% din care 89% era atribuit culturilor cerealiere iar 11% altor culturi. Desigur, pe teritoriul Greciei balcanice erau și regiuni care se distingueau prin fertilitatea lor. Epopeile amintesc în primul rînd de Argos și de cîmpia rîului Eurotas, peste care stăpînește Menelaos¹¹.

¹ *Odiseea*, IV, 644, Θῆτες τε δμῶες τε; *Iliada*, XVIII, 550, ἔριθοι.

² Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109—110.

³ *Odiseea*, XVIII, 360—361.

⁴ *Iliada*, XXI, 450—451.

⁵ *Iliada*, VII, 475.

⁶ *Odiseea*, XIV, 64.

⁷ Vezi, de pildă, *Iliada*, VII, 314 și urm.; *Odiseea*, XIV, 72 și urm.

⁸ G. Thomson, *op. cit.*, p. 253.

⁹ *Iliada*, XIII, 707.

¹⁰ A. Jardé, *La formation du peuple grec*, Paris, 1923, p. 59—61.

¹¹ *Iliada*, XIV, 122—123; *Odiseea*, IV, 602 și urm.

Oricât de rudimentare vor fi fost mijloacele de cultivare a pământului, epopeile au păstrat totuși câteva mențiuni despre metodele de îngrășare și irigare a terenului agricol practicate în antichitate.

Gunoii de grajd era cunoscut ca îngrășămint în lumea mediteraneană și în Asia anterioară încă din timpuri străvechi¹. *Odiseea*, XVII, 297—299 pomeneste de gunoii îngrămădit în fața porții lui Eumaios, morman pe care zace bătrînul ciine Argos. Acest gunoi urma să fie cărat pe cîmp de robi. Irigarea este de asemenea pomenită în ambele epopei. În *Iliada*, XXI, 256, este vorba de un meșter specializat în săparea canalelor de irigație.

Rînduirea culturilor, de obicei, nu era anuală. Ea putea fi bienală, pentru ca în timpul anului de odihnă terenul să se poată reface², sau chiar trienală, cu un interval de doi ani de odihnă³. Pîrloaga, adică ogorul lăsat să se refacă pe cale naturală și apoi lucrat din nou, poartă în vocabularul homerice numele ἡ νεός (γῆ)⁴. Pe de altă parte, epuizarea solului era înlăturată și pe calea asolamentelor bienale. În mod obișnuit ogoarele erau împărțite în două porțiuni, din care una pîrloagă, cultivate pe rînd⁵.

Pregătirea terenului pentru însămînțat se făcea cu un plug primitiv, o bucată de lemn întărit la foc, o cracă prevăzută cu un cîrlig sau un corn de cerb etc. Un asemenea plug, pomenit de Hesiod în *Munci și Zile*, 425 și 434 se numea ἄροτρον αὐτόγυον, adică plug dintr-o singură bucată. Cu toate acestea nu încape îndoială că la începutul mileniului I î.e.n., o dată cu răspîndirea fierului în bazinul estic mediteranean⁶ apare și un plug mai complicat, îmbinat din două sau mai multe piese, ἄροτρον πεκτόν, căruia i s-a adaptat și un brăzdar de fier. Plugul îmbinat este cunoscut de Homer care-l pomeneste de mai multe ori: *Iliada*, X, 353; XIII, 703; *Odiseea*, XIII, 32 etc. La plug erau înjuțați boi, adesea și catîri. Nu cunoaștem exact tehnica înjuțării la plug din acea vreme. Prin analogie cu *Iliada*, XXIV, 265—274, unde este descris felul cum erau înjuțați catîrii la o căruță, putem deduce și tehnica înjuțării la plug. Jugul era de lemn cu o mică proeminență și inele fixate deasupra; partea de jos era slobodă. De jug atîrna o curea lungă de cîțiva metri. Fixarea jugului de oiște se făcea printr-un cui lung, iar gîtul animalelor, așezate sub jug, era fixat în partea de jos prin cureaua trasă de trei ori și prinsă de proeminența jugului și de capătul oiștei. Cînturile din epopei pomenesc cum ogoarele erau arate de două și chiar de trei ori⁷. Procedul se explică dacă ne gîndim la primitivitatea uneltelor de muncă care nu puteau pătrunde prea adînc de la prima arătură. În intervalele dintre operațiuni, pămîntul, sărac de la natură în Grecia, se îmbunătățea prin aerisire și expunere la agenții atmosferici. Practic, procedul

¹ Max Weber, *Handwörterbuch der Staatswissenschaft*, Jena, 1909, vol. I, articolul *Agrar-geschichte im Altertum*, p. 95 și urm.

² F. Sauciu-Săveanu, *Cultura cerealelor în antichitate și politica cerealistă a Atenienilor*, București, 1925, p. 15.

³ Max Weber, *op. cit.*, p. 95.

⁴ *Iliada*, X, 353; XVIII, 541; *Odiseea* V, 127.

⁵ P. Guiraud, *op. cit.*, p. 471; J. Toutain, *op. cit.*, p. 12.

⁶ Vezî H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, Londra, 1950, p. 113; evoluția plugului în Grecia veche a fost studiată de A. S. F. Gow, *The ancient plough*, JHS, 1914, XXXIV, p. 249 și urm.

⁷ Primăvara, *Odiseea*, XIII, 32; Hesiod, *Munci și Zile*, 432—433; după culegerea recoltei, în brazde perpendiculare față de prima arătură, *Iliada*, X, 351—353; *Odiseea*, VIII, 124; Hesiod, *Munci și Zile*, 46. A treia arătură se făcea prin octombrie, înainte de însămînțările de toamnă. Despre această tehnică agricolă dă amănunte Teofrast, *Hist. plant.*, VII, 1. 1. Vezî G. Thomson, *op. cit.*, p. 255.

confirmă existența sistemului bienal de cultură, căci numai pe un teren odihnit se ară de două, trei ori.

Unitatea de măsură a suprafețelor cultivate la Homer este *gyes-ul* (γῶγες)¹. Despre accepțiunea termenului care la origine înseamnă «băt cu care se ară», «plug primitiv», s-a discutat mult, mai ales datorită faptului că informațiile celor vechi se contrazic între ele. Actualmente se admite în general că *gyes-ul* reprezintă în metri pătrați suprafața arată cu un plug primitiv într-o singură zi. Care va fi fost această suprafață nu se știe cu exactitate; după aprecierea agronomilor moderni, un plug cu o pereche de boi nu poate ara într-o zi, răscolind pământul la 25 cm adâncime, mai mult de 33—40 ari². În acest caz *gyes-ul* avea ceva mai mult de suprafața unui *jugerum* adică 25 ari, iar unitatea superioară *gyes-ului*, *tetragyonul*, depășea cu puțin suprafața unui hectar. În *Odiseea*, cântul XVIII, 374 e vorba de un *tetragyon* pe care Ulise se laudă că îl poate ara într-o singură zi cu boi odihniți, de aceeași vîrstă (ἡλικες) și de aceeași forță (ισοφόροι). Trebuie însă să ținem seama că aici e vorba de o *provocare* pe care Ulise i-o aruncă lui Eurymachos. Identificarea făcută de Eustathios între *tetragyon* și *jugerum*, adică 25 ari, e puțin probabilă³. Plecînd de la informația scolilor la *Iliada*, IX, 579, unde *gyes-ul* ca unitate de lungime este egalat cu brazda lungă de un *plethron*, W. Ridgeway, în articolul pe care l-am citat, *The Origin of the Stadion*, a făcut următorul raționament: analiza etimologică a cuvîntului *stadion* și a variantei sale fonologice, *spadion*, arată că ambele cuvinte se sprijină respectiv pe rădăcinile *sta-*, pauza făcută la capătul brazdei de plugar, după care acesta întoarce plugul, și *spa-*, acțiunea de tracțiune animală. *Stadionul*, ca suprafață în m² era de 5 766 m², avînd o lungime de 185 m și o lățime de un *plethron*, 31 m. Confuzia între *stadion* și *plethron* pentru indicarea unei suprafețe aproximativ superioară unei jumătăți de hectar, era însă frecventă⁴. Ca atare, concludă Ridgeway, scoliastul egalînd *gyes-ul* cu un *plethron* a avut în vedere un stadion, deci o suprafață care depășește o jumătate de ha⁵. Nu e lipsit de interes să semnalăm că, în acest caz, *tetragyonul* ar avea o suprafață de peste 2 ha și constituie, în mod surprinzător, tocmai echivalentul unității de măsură exprimată în ha pentru suprafețele agricole consemnate de scribii de la Pylos⁶. Dacă *gyes-ul* era însă un teren pătrat, cu o latură de un *plethron*, 31 m, înseamnă că reprezenta numai a șasea parte dintr-un stadion, deci avea în jurul a zece ari. După socoteala lui W. Ridgeway există deci două posibilități, ambele demne de luat în considerare: a) *gyes-ul* este echivalentul unei măsuri care depășește cu puțin o jumătate de ha (suprafața unui stadion, o fișie lungă de 185 m și lată de 31 m); b) *gyes-ul* este a șasea parte dintr-un stadion, deci o suprafață de 10 ari, în formă pătrată; *tetragyonul*, 40 de ari, constituie în acest caz suprafața pe care poate s-o are un plug cu doi boi într-o singură zi. Sprijinindu-se pe mărturia poetului despre felul cum se practică aratul în *Iliada*, XVIII, 541—547 G. Thomson înclină spre acceptarea primei variante⁷.

¹ *Iliada*, IX, 579; *Odiseea*, VII, 113; XVIII, 374 etc.

² P. Guiraud, *op. cit.*, p. 68; S. V. Sergheev, *Istoria Greciei Antice*, trad. din limba rusă, București, 1951, p. 77.

³ Eustathios este citat la P. Guiraud, *op. cit.*, p. 65.

⁴ De pildă, IG II², 14, 10.

⁵ Aceste date sînt luate după G. Thomson, *op. cit.*, p. 263 și *Anhang*, p. 515—516.

⁶ Vezi mai sus p. 18, nota 1.

⁷ G. Thomson, *op. cit.*, p. 517.

În textul homeric, alături de întinderi agrare exprimate în *gyes* πεντηκοντόγυον, τετράγυον etc. apare și un alt cuvânt pentru a indica linia unei brazde și, implicit, o unitate de suprafață agricolă: *uron*. *Uron* înseamnă și brazda trasă de boi, *Iliada*, X, 351—353 și brazda ceva mai lungă, trasă de catiri, *Iliada*, loc. cit., și *Odiseea*, VIII, 124—125. Scoliiile la *Iliada*, X, 351 menționează că *uron*-ul este egal cu un *plethron*, deci egal cu un *gyes*; e probabil ca cele două cuvinte să reprezinte măsuri egale între ele. Cuvântul *uron* face parte din aceeași familie de cuvinte ca *uros* (ion. οὔρος, atic ὄρος, gr. com. * ὄρῶς) cu înțelesul de «brazdă», «hotar» și *ureus* (hom. οὔρεϋς) «catir care trage brazda»¹. *Uros* cu înțelesul de «hotar» apare bunăoară în *Iliada*, XXI, 405: οὔρος ἀρούρης. Pentru o astfel de linie despărțitoare s-a ivit disputa pomenită în *Iliada*, XII, 421 și urm. Oamenii țin în mână niște *metra*, măsuri de lungime pe care Eustathios în comentariul său la *Iliada* le explică prin cuvântul ἄκαια. Ca unitate de măsură, în Thessalia, ἄκαια era o *decempeda*, o unitate de zece picioare, aproximativ trei metri².

Din *Iliada*, XVIII, 541—547 reiese modul în care erau cultivate fișile: plugarii parcurgeau lungimea fișiei de ogor până la capăt și apoi se întorceau. Textul homeric nu precizează câte brazde sînt trase pe un ogor.

Pietrele despărțitoare între ogoare erau fixate după un ritual religios³, statutul juridic primitiv al proprietății private dependentă de unitatea superioară a proprietății colective fiind la rîndul lui fundamentat pe o bază religioasă⁴.

N-avem indicații cum se făcea semănatul. Presupunem că se executa prin împrăștiere, metoda cea mai simplă de semănat. Cuvântul σπείρειν, «a semăna», «a însămînța» apare pentru prima oară abia la Hesiod, *Munci și Zile*, 389 și 461 (σπείρειν ἄρουραν). Nu există îndoială că procedeul de însămînțare este unul și același în perioada de la începutul mileniului I î.e.n. De asemenea, din cînturile homerice nu rezultă nici o indicație dacă plantele se prășeau. Omisiunea e firească de vreme ce majoritatea terenurilor arabile erau cultivate cu cereale. Locurile de grădină însă știm că se lucrau cu sapa; indirect, ca instrument de lucru, sapa este pomenită în *Iliada*, XXI, 256 unde este vorba de un om care lucrează la un șanț.

Recoltatul cerealelor s-a făcut din cea mai mare antichitate prin smulgere și prin mijlocirea secerei. Secera, inițial de silex, introdusă într-un jgheab de lemn, a fost ulterior înlocuită prin secera de bronz și apoi prin cea de fier, avînd diferite forme. Afară de seceri, la recoltat se întrebuințau încă din neolitic și coase din lemn sau corn, cu proeminențe ascuțite de silex. Rădăcina cuvîntului are înțelesul de «a smulge», «a culege»⁵. Secera încovoiată, δρέπανον εὐχαμπές este amintită în cîntul al XVIII-lea al *Odiseei*, v. 368; secera (coasa?) ascuțită, δρεπάνη ὀξεῖα, în cîntul XVIII, v. 551 al *Iliadei*. Mănunchiul de paie cu spice pe care-l prind în mînă secerătorii poartă numele de *dragma* (δράγμα; δράσσομαι, «a prinde cu mîna»). Cuvîntul se întîlnește, de pildă, în *Iliada*, XI, 69 sau în *Iliada*, XVIII, 552. Poetul s-a folosit de imaginea spicelor care cad sub loviturile secerei pentru a sugera felul cum cad luptătorii pe cîmpul de bătălie.

¹ E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 730.

² Pentru întreaga problemă vezi G. Thomson, *op. cit.*, p. 262 și p. 561.

³ Fustel de Coulanges, *La cité antique*, p. 363.

⁴ P. Guiraud, *op. cit.*, p. 61.

⁵ E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 200.

Vocabularul homeric nu are cuvinte deosebite pentru seceră și coasă. Dacă luăm totuși în considerare comparația din *Iliada*, XI, 67—72 între luptători și lucrători

Οἱ δ', ὥστ' ἀμνητῆρες ἐναντίοι ἀλλήλοισιν
ὄγμον ἐλαύνωσιν, ἀνδρὸς μάκαρος κατ' ἄρουραν,
πυρῶν ἢ κριθέων· τὰ δὲ δράγματα ταρφέα πίπτει·
ὥς Τρῶες καὶ Ἀχαιοὶ ἐπ' ἀλλήλοισιν θορόντες
δῆρουν, οὐδ' ἔτεροι μνώνοντ' ὀλοοῖο φόβοιο·

faptul că lucrătorii care strâng recolta merg unii contra altora, se folosesc de instrumente asemănătoare, întărește convingerea că, cel puțin pe proprietatea mai întinsă a unui *temenos*, la recoltat se întrebuințau coasele. Lucrătorii care înaintează unii către alții formau un singur polog de grâu sau de orz, sprijinit la început pe plantele încă în picioare și doborât apoi regulat pentru ca holda să nu se încurce. După cossași vin legătorii care adună poloagele, le fac snopi, iar snopii sînt adunați în clăi. În antichitate exista însă și un alt sistem de recoltare, smulgerea cu mîna, ἀνασπᾶν, întrebuințat îndeosebi la bob și la mazăre¹.

La separarea boabelor din spice, pe lîngă mijloacele rudimentare (bîte, pră-jini, mlăciu) se întrebuințau și animale: cai, catfri, asini, bovine care « călcau » paiele și spicele. Procedul este, de pildă, amintit în *Iliada*, XX, 495—496.

᾽Ως δ' ὅτε τις ζεύξῃ βόας ἄρσενας εὐρυμετώπους,
τριβέμεναι κρῖ λευκὸν ἐυκτιμένη ἐν ἄλωῃ
ρίμφα τε λέπτ' ἐγένοντο βοῶν ὑπὸ πόσσ' ἐριμύκων·

Aria pe care se bat boabele poartă numele de ἀλώῃ, cuvînt a cărui etimologie este necunoscută². Separarea boabelor de pleavă o găsim descrisă în *Iliada*, V, 499—505:

᾽Ως δ' ἄνεμος ἄχνας φορέει ἱερὰς κατ' ἀλώας,
ἀνδρῶν λιχμώντων, ὅτε τε ξανθὴ Δημήτηρ
κρίνη, ἐπειγομένων ἀνέμων, καρπὸν τε καὶ ἄχνας·
αἷ δ' ὑπολευκαίνονται ἄχυρμιαί·

Separarea se obținea prin coșuri aplicate care lăsau boabele să cadă în bătaia vîntului sau prin mijlocirea lopeții de vînturat, τὸ πύρον pomenită în *Iliada*, XIII, 588³. Această unealtă servea în primul rînd la separarea boabelor de bob și de mazăre, lovind tulpinile pe arie. Cerealele se ciuruiau printr-un ciur de nuiule⁴. Să se remarce că, în exemplul citat, însăși zeița Demeter separă boabele care ulterior se vor preface în făină albă.

După separarea boabelor de spice și vînturatul lor produsele se păstrau în oloaie (πίθοι) întocmai ca vinul și untdelemnul. Depozite de pithoi pentru păstratul cerealelor și a altor produse au fost descoperite pretutindeni în Grecia miceniană.

¹ M. Schnebel, *Die Landwirtschaft im hellenistischen Aegypten*, München, 1925, p. 168.

² Hyalmar Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 82.

³ Pentru lopata de vînturat în *Odiseea*, XI, 128, întîlnim și cuvîntul ἀθηρηλοῖγόν, repetat în cîntul XXIII, 275.

⁴ K. M. Kolobova și E. L. Ozerețkaia, *Cum trăiau vechii greci*, trad. din limba rusă, Ed. științifică, 1961, p. 130.

Cerealele erau destinate hranei oamenilor și a animalelor. În acest sens există nenumărate indicații în epoei. Grîul și orzul care sînt $\mu\epsilon\lambda\omicron\nu\ \alpha\upsilon\delta\rho\omega\nu$ ¹ erau zdrobite în piuă dar se și măcinau ($\tau\epsilon\upsilon\chi\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$) în rîșnițe sau moriști ($\mu\acute{o}\lambda\alpha\iota$)². În săpăturile arheologice s-au găsit nenumărate rîșnițe de mină, cum sînt, de pildă, cele de trahit sau de bazalt descoperite la Troia³.

Făina care se consuma avea diferite calități⁴. La Homer, cuvîntul care înseamnă făină este de obicei un plural, $\tau\acute{\alpha}\ \acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\alpha$, sing. $\tau\acute{o}\ \acute{\alpha}\lambda\phi\iota$, $\tau\acute{o}\ \acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\omicron\nu$. Rădăcina acestui cuvînt este aceeași cu cea a cuvintelor din limbile indo-europene care înseamnă «orz»⁵. La origine $\acute{\alpha}\lambda\phi\iota$ ($\acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\omicron\nu$) însemna «făină de orz» dar înțelesul cuvîntului s-a generalizat ajungînd să însemne «mijloc de trai». De la rădăcina **al-*, «a măcina» la Homer întîlnim și pluralul $\tau\acute{\alpha}\ \acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\alpha\tau\alpha$, cu singularul, probabil, $\acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\alpha\rho$ sau $\acute{\alpha}\lambda\epsilon\alpha\rho$ ($\acute{\alpha}\lambda\epsilon F-\alpha\rho$). În *Odiseea*, XX, 108 se face distincția între $\acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\alpha$, «făină de orz» și $\acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\alpha\tau\alpha$, «făină de grîu»⁶. După toate probabilitățile făina de orz era mai răspîdită la începutul mileniului I decît cea de grîu. La Homer întîlnim și locuțiunea $\acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\omicron\nu\ \acute{\alpha}\kappa\tau\acute{\eta}$ ⁷ care nu se știe exact dacă indică în special făina de grîu. Scoliaștii au făcut legătura între cuvîntul $\acute{\alpha}\kappa\tau\acute{\eta}$ și rădăcina verbului $\acute{\alpha}\gamma\upsilon\sigma\mu\iota$, dar E. Boisacq atrage atenția că în cuvîntul homeric nu găsim nici urmă de *F* care se află în rădăcina *F $\alpha\gamma$ ⁸.

Măcinatul făinii era o indeletnicire rezervată îndeosebi roabelor, desigur în complexul marilor «palate»⁹. Făina se păstra în burdufuri bine cusute, așa cum indică, de exemplu, *Odiseea*, II, 354 și 380.

2. SOIURI DE PLANTE AGRICOLE

Cereale și leguminoase

Principală cultură agricolă din Grecia «homerică» era cultura cerealieră: grîul, orzul și alacul. Întinderile mari de pămînt erau cultivate îndeosebi cu grîu și orz¹⁰.

Grîul ($\pi\upsilon\rho\acute{o}\varsigma$) este pomenit în *Iliada*, VIII, 188; XI, 69 etc.; *Odiseea*, XX, 109 etc.; în epoei cuvîntul se întîlnește la forma de plural, $\pi\upsilon\rho\acute{o}\iota$, care, mai mult ca sigur, desemnează specia *Triticum vulgare* Vill. syn. *Triticum sativum* L. În epoei există o singură mențiune a grîului crescut spontan: *Odiseea*, IX, 106—111. A. De Candolle își exprimă pe drept cuvînt îndoiala asupra acestei afirmații care, probabil,

¹ «A lumii hrană și măduvă» (trad. G. Murnu): *Odiseea*, II, 190; XX, 108.

² *Odiseea*, VII, 104; XX, 106.

³ Sauciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 44.

⁴ «Făina albă», *Iliada*, XVIII, 560; *Odiseea*, XIV, 77. Vezi și V. Bérard, *L'Odyssée*, 1924, vol. I, p. 49.

⁵ E. Boisacq, *Dictionnaire étymol.*, p. 48; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 81.

⁶ Cuvîntul grec $\tau\acute{o}\ \acute{\alpha}\lambda\eta\tau\omicron\nu$, întrebuițat și el de obicei la plural, cu înțelesul de «făină de grîu» apare abia la Herodot, VII, 119; cuvîntul $\tau\acute{o}\ \acute{\alpha}\lambda\eta\tau\omicron\nu$, neutru de la $\acute{\alpha}\lambda\eta\tau\acute{o}\varsigma$, - $\acute{\eta}$, - $\acute{o}\nu$, este tîrziu, deși verbul $\acute{\alpha}\lambda\epsilon\tau\epsilon\upsilon\acute{o}\omega$ și substantivul $\acute{\eta}\ \acute{\alpha}\lambda\epsilon\tau\epsilon\iota\varsigma$ le întîlnim în *Odiseea*, VII, 104 și XX, 105.

⁷ *Iliada*, XI, 631; $\Delta\eta\mu\acute{\eta}\tau\epsilon\rho\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\kappa\tau\acute{\eta}$, *Iliada*, XIII, 322; *Odiseea*, II, 355.

⁸ E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 39; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 61. Etimologie necunoscută.

⁹ *Odiseea*, XX, 105.

¹⁰ *Iliada*, XI, 67—69; *Odiseea*, IV, 604 etc.

nu are altă valoare decât aceea de caracterizare a unui ținut de basm unde roadele pământului cresc de la sine¹. N. I. Vavilov² menționează că în Orientul apropiat și în baziunul estic mediteranean au apărut și speciile *Triticum durum* Desf. și *Triticum turgidum* L.; prin cuvîntul *τροφι* e posibil să fie indicate și aceste specii.

Orzul (*αρῖ* și *κριθη*) este deseori menționat în epopei³. Deși mai puțin hrănitor, el copleșește în suprafață grîul. Lucrul se explică prin faptul că orzul este o plantă rustică foarte productivă, puțin pretențioasă față de sol, servind în același timp și la hrana oamenilor și la cea a animalelor⁴. Cuvîntul grec întrebuițat pentru boabele de orz puțin măcinate și prăjite care erau răspindite pe capul victimelor este *οὔλαί*, cuvînt care era la bază forma *al-(eF)⁵. Orzul era planta cultivată îndeosebi pentru hrana slujitorilor. Stăpînii de sclavi se hrăneau cu făină albă de grîu.

Cultura speciilor de orz se ridică pînă în epocile preistorice. Inițial, pe cît se pare, s-a cultivat orzul cu două rînduri, din care apoi au derivat celelalte specii⁶. Orzul cu două rînduri, *Hordeum distichum* L., denumit în romînește orzoaică, este pomenit de Teofrast alături de orzul cu patru rînduri, *Hordeum vulgare* L. sau *Hordeum sativum* L. Cea mai răspîndită specie din antichitate era însă orzul cu șase rînduri, *Hordeum hexastichum*⁷.

Alacul. Alături de grîu și de orez, o altă cereală deseori menționată în epopei este alacul, în grecește *ῥεῖζ* (*ρεῖζ*)⁸. În limbile indo-europene cuvintele înrudite înseamnă atît «grîu» cît și «orz»⁹. Traducerea obișnuită în limba franceză a cuvîntului grec *ῥεῖζ* este *épeautre* iar în limba germană *Dinkel*. *Épeautre* este alacul cu spicul fragil, două boabe în spiculeț și textura boabelor sticloasă, *Triticum spelta* L. Acest alac are 42 de cromozomi în ovul, bob îmbrăcat și glume nearistate. După toată probabilitatea nu aceasta este însă specia pomenită de epopei. Victor Hehn¹⁰ arată că alacul era o plantă cultivată de triburile indo-europene din cea mai mare antichitate și adusă din Asia în Europa. Cea mai veche specie cunoscută de alac nu este *Triticum spelta* L. ci *Triticum monococcum* L., denumit în franceză *engrain* în germană *Einkorn*. Această specie are un bob în spiculeț, spicul turtit și fărîmicios, cu 14 cromozomi în ovul, bob îmbrăcat și glume aristate. La începutul mileniul I î.e.n. aceasta era, după cîte credem, specia de alac cultivată în baziunul estic mediteranean¹¹. Afară de această specie, foarte răspîndită în antichitate, în Egipt s-a găsit cu prilejul săpăturilor arheologice și așa-numita specie *Triticum dicoccum* Schrank, zis la noi *tenchiu*, în franceză *amidonnier*, în germană *Emmer*,

¹ A. De Candolle, *L'origine des plantes cultivées*, ed. IV, Paris, 1896, p. 286.

² N. I. Vavilov, *The Origin, Variation, Immunity and Breeding of Cultivated Plants*, trad. din limba rusă, Chronica Botanica, vol. 13, 1949/1950, Waltham, Mass., USA.

³ *Iliada*, VIII, 564; *Odiseea*, IV, 41 orzul asociat cu grîul, *Iliada*, IX, 67.

⁴ A. Jardé, *op. cit.*, p. 60; G. Thomson, *op. cit.*, p. 2.

⁵ H. Ebeling, *Lexicon Hom.*, vol. II, p. 109.

⁶ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297.

⁷ *Id.*, *ib.*, p. 296.

⁸ *Iliada*, II, 254, *ρεῖζ* ἄρουρα; *Odiseea*, III, 3; IV, 41 etc.

⁹ E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 307; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 608.

¹⁰ V. Hehn, *Kulturpflanzen und Haustierte in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa*, ed. VII, Berlin, 1902.

¹¹ Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 753; Al. Borza, *L'alac (engrain, Triticum monococcum) chez les Roumains*, Timișoara, 1942, p. 3; G. Ionescu-Sișești, *Cultura grîului*, București, 1937, p. 3 și p. 58; E. Grințescu, *Grîul*, București, 1940, p. 27.

alac cu bobul fragil, două boabe în spiculeț, textura bobului făinoasă. Acest alac are 28 de cromozomi în ovul, bobul îmbrăcat, glume aristate. Prezența lui *Triticum dicoccum* Schrank în Egipt face plauzibilă ipoteza răspindirii acestei specii și în Grecia arhaică alături de *Triticum monococcum*.

Alături de cuvîntul ἡ ζεία pentru alac în *Iliada* apare și denumirea ἡ ἔλουργα¹ cuvînt care are la bază rădăcina *al- (*Fel). E posibil ca poetul să fi avut în vedere specii diferite de alac. Deoarece dicționarele nu fac de cele mai multe ori deosebirea între speciile de grîu și cele de alacuri menționăm că grînele propriu-zise au bobul golaș iar alacurile sînt grîne «îmbrăcate». Ele sînt specii înrudite însă această filiație este anterioară datelor istorice².

Traducerea lui George Murnu a cuvîntului ζεία prin «ovăz»³ nu este exactă. Tot prin «ovăz» traduce același cuvînt C. Papacostea și E. Lovinescu. Așa cum arată L. I. R. Pommery, într-o lucrare recentă, *De l'Odyssée des animaux domestiques*⁴, ovăzul, baza alimentației actuale a calului lipsește în epoei. A. De Candolle⁵ indică totuși că genul *Avena* era cunoscut la vechii greci sub numele de βρόμος. Această denumire pe care o întîlnim la Teofrast⁶ corespunde altor specii de ovăz care însă nu aveau valoarea ovăzului cultivat, *Avena sativa* L. După părerea lui L. A. Guyot⁷, *Avena sativa* L. s-ar fi cultivat în Grecia ceva mai tîrziu față de perioada «homerică», posibil o dată cu răspîndirea tenchiului, *Triticum dicoccum* Schrank a cărui cultivare în Grecia este de dată mult mai recentă. De altfel I. N. Vavilov⁸, enumerînd speciile de *Avena* ca existente în bazinul estic mediteranean la începutul mileniului I nici el nu pomeniște *Avena sativa* L.

Despre alte cereale nu găsim nici o mențiune în epoei.

Secara. *Secale cereale* L. nu este menționată în epoei pentru simplul motiv că grecii nu o cunoșteau încă⁹. Culturile de seară reușesc mai bine în țările septentrionale. În sud nici astăzi secara nu este intensiv lucrată afară doar pe înălțimi, cum ar fi, de pildă, podișul transcaucazian¹⁰.

Meiul, *Panicum milliaceum* L. și *meiul pășăresc*, *Setaria italica* (L.) P. Beauv. deși cunoscute de multă vreme în China¹¹, în sudul Europei, în Egipt și în Asia Mică¹², nu sînt pomenite în epoei. În literatura greacă meiul este pomenit pentru prima oară în poemul de școală hesiodică *Scutul*, v. 389 și apoi în *Istoriile* lui Herodot, III, 100; 117 și IV, 17.

Dintre leguminoase, în Grecia arhaică se cultiva bobul, mazărea, linte și năutul. Cele două dintii sînt menționate în epoei. Semințe de bob au fost găsite în săpăturile de la Troia¹³.

¹ *Iliada*, V, 195; VIII, 564 etc. Cf. Herodot, II, 36; 77. H. Ebeling, *Lexicon Homericum*, II, p. 52.

² A. De Candolle, *op. cit.*, p. 294.

³ Vezi de pildă, *Odiseea*, IV, 57—58 și 803, traducerea G. Murnu.

⁴ Toulouse, 1957, p. 35.

⁵ *Op. cit.*, p. 291.

⁶ *Historia Plant.* VIII, 9, 2.

⁷ *L'origine des plantes cultivées*, Paris, 1949, p. 84 și 86.

⁸ *Op. cit.*, p. 35 și 63.

⁹ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297.

¹⁰ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297; I. N. Vavilov, *op. cit.*, p. 57.

¹¹ Werner Rothmaler, *Probleme der Kulturpflanzen-geschichte*, vol. II, Berlin, p. 90.

¹² A. De Candolle, *op. cit.*, p. 302.

¹³ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 254.

Bobul, Faba vulgaris Moench. syn. *Vicia faba* L. se cultiva sub forma varietății cu bobul negru κύαμοι μελανόχροες ¹.

Mazărea, Pisum sativum L. o găsim menționată în *Iliada* alături de bob ². Numele grec al mazării este ἐρέβινθος. Acest cuvânt aparține clasei cuvintelor cu sufixul -νθ-. După părerea lui H. Frisk ³ cuvântul este un împrumut preluat din vocabularul mediteranean de răsărit și este înrudit cu ὄροβος, «măzăricea». Ca și linte, mazărea este o leguminoasă cunoscută în Orientul apropiat de peste 2500 de ani. Din locul citat din *Iliada* aflăm că bobul și mazărea se separau de vreji cu lopata denumită în cînturile epice *plyon*.

O altă denumire pentru mazăre este τὸ πῖσος; cuvîntul se întîlnește pentru prima oară abia la Aristofan ⁴.

Lintea, Ervum lens L. syn. *Lens esculenta* Moench. este pomenită abia de Herodot, IV, 12 sub numele ὁ φακός. La Aristofan, care denumește lintea «hrana săracului», cuvîntul are forma ἡ φακῇ contras pentru ἡ φακέα ⁵.

Ca și lintea, *năutul, Cicer arictinum* L., deși nu este pomenit în epopei, se cultiva cu siguranță la începutul mileniului I î.e.n. ⁶.

3. PLANTE TEXTILE

Inul, Linum usitatissimum L. este menționat în epopei și ca plantă (fir de in) ⁷ și sub forma veșmintelor țesute din fibre de in ⁸.

În Europa inul a fost cultivat încă din perioada preistorică (neolitic). Varietatea de in care a precedat *Linum usitatissimum* L. poartă numele de *Linum angustifolium* syn. *Linum tenuifolium* L. Locul de origine al acestei specii sînt insulele Canare de unde inul a ajuns în Europa peste Mediterana. Nu încapе îndoiială că inul cunoscut de rapsozi este *Linum usitatissimum* L ⁹.

Fibrele de in în economia lumii antice aveau întrebuințări multiple: ele slujeau la fabricarea plaselor de prins pește și ca fire de undiță ¹⁰; la confecționarea pieptarului de luptă λινοθώραξ pomenit, de pildă, în *Iliada*, II, 529 și 830; Ajax, conducătorul locrienilor, poartă un asemenea pieptar de proveniență asiatică; la confecționarea hainelor pentru femei și pentru bărbați ¹¹; puful de in este întrebuințat pentru pregătirea unor culcușuri moi ¹²; pînzele aduse de Calypso lui Ulise pentru ambarcațiunea cu care pleacă sînt tot de in ¹³.

Cultivarea inului în sine nu este nicăieri pomenită în epopei. S-a ridicat întrebarea dacă nu cumva obiectele de in menționate în cînturile epice ale *Iliadei* și

¹ *Iliada*, XIII, 589.

² *Ibidem*.

³ *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 549.

⁴ *Frag.* 88 Dindorf.

⁵ *Cavalerii*, 1007; *Viespile*, 811.

⁶ A. L. Guyot, *op. cit.*, p. 96.

⁷ *Iliada*, XX, 128; XXIV, 209; *Odiseea*, XIII, 73; 118 etc.

⁸ *Iliada*, IX, 601; *Odiseea*, XIII, 73, 118.

⁹ V. Hahn, *op. cit.*, p. 184; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 1051.

¹⁰ *Iliada*, XVI, 406; *Iliada*, V, 487.

¹¹ ἡ θόβνη *Iliada*, III, 141; *Odiseea*, VII, 107; ὁ χιτῶν, *Iliada*, XVIII, 595 etc.

¹² *Iliada*, IX, 660; *Odiseea*, XIII, 73.

¹³ *Odiseea*, V, 258.

Odiseei sînt obiecte de import¹. Deoarece prezența speciei *Linum angustifolium* este atestată încă din neolitic și perioada bronzului în nordul Mediteranei, iar în Egipt *Linum usitatissimum* este atestat încă din mileniul al III-lea î.e.n. — nimic nu împiedică să credem că inul se cultiva la începutul mileniului I î.e.n., cel puțin în Grecia asiatică, deși V. Hehn e de părere că el se cultiva în toate regiunile mediteraneene prielnice speciei².

Din punct de vedere etimologic, A. Carnoy³ apropie cuvîntul de rădăcina indo-europeană *(s)li- = «obiect de culoare albastră», întîlnită în lat. *livео*, *lividus*, rus. *sliva* = «prună».

Cînepa, *Cannabis sativa* L. nu este menționată în epoei. Cînepa aparține familiei Moraceae și a avut căi de penetrație în Europa, diferite de cele ale inului. Pomenită abia de Herodot, cînepa își are originea în Asia Anterioară; a fost cultivată de ramurile medo-perse și adusă în Europa de sciți⁴.

Papirusul (ἡ βύβλος) a fost folosit de greci pentru fabricarea odgoanelor de corăbii ca înlocuitor al odgoanelor de piele mai puțin rezistente. În *Odiseea* XII, 422 este pomenit un odgon de piele care nu rezistă:

Ἐκ δέ οἱ ἰστὸν ἄραξε ποτὶ τρόπιν· αὐτὰρ ἐπ' αὐτῷ
ἐπίτονος βέβλητο, βοὸς ῥινοῖο τετευχῶς.
Τῷ ῥ' ἄμφω συνέεργον ὁμοῦ, τρόπιν ἥδ' ἐ καὶ ἰστὸν,
ἐζόμενος δ' ἐπὶ τοῖς φερόμην ὀλοοῖσ' ἀνέμοισιν.

În schimb, în cîntul XXI, 390 este amintită coarda de papyrus:

Κεῖτο δ' ὕπ' αἰθούσῃ ὅπλον νεὸς ἀμφιελίσσης
βύβλινον, ᾧ ῥ' ἐπέδησε θύρας, ἐς δ' ἦεν αὐτός·

Odgoanele de papirus au înlocuit pe cele de piele în perioada influenței pe care tehnica construcțiilor navale feniciene a avut-o asupra celei grecești (sec. IX—VIII î.e.n.). La locul citat din *Odiseea*, XXI, 390, G. Murnu traduce ὅπλον βύβλινον prin «frînghie de cînepă». G. Murnu s-a ghidat după explicațiile unor comentarii antice, dar, după toată probabilitatea, cuvîntul trebuie înțeles la propriu, odgon de papirus.

4. PLANTE FURAJERE

Principala plantă furajeră menționată în epoei este *lotosul*, plantă mîncată cu lăcomie de cai⁵. Cuvîntul ὁ λωτός este de origine nesigură, aparținînd vocabularului prehelenic mediteranean. Ca ipoteză, se presupune o înrudire cu ebr. *lot*, arab *ladan*⁶. Sub denumirea de *lotos*, plantă furajeră, în epoei se înțeleg diferite specii de trifoi: *Trifolium pratense* L., *Trifolium fragiferum* L. etc. care cresc în locuri umede, uneori puțin sărate. În Grecia balcanică trifoiul creștea spontan

¹ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 103; V. Hehn, *op. cit.*, p. 166.

² V. Hehn, *op. cit.*, p. 186—187.

³ *Noms grecs des plantes*, în *Revue des Études grecques*, LXXI, 1958, p. 95.

⁴ V. Hehn, *op. cit.*, p. 188.

⁵ *Iliada*, II, 776; *Odiseea*, IV, 803 etc. Vezi mai departe discuția despre cuvîntul λωτός la p. 33.

⁶ H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 153; A. Carnoy, *op. cit.*, p. 95.

în cîmpia Eurotasului, celebră pentru hergheliile sale. O a doua accepțiune a termenului *lotos* este aceea de *ghizdei*, *Lotus corniculatus* L., tot o plantă furajeră, însă de mai puțină valoare, care crește în locuri uscate. Socotim că Homer nu se referă la ghizdei, ci numai la speciile de trifoi. Alte două plante furajere menționate în *Iliada* și *Odiseea* sînt *felina sălbatică* sau *cosițelul*, *Sinum latifolium* L. din familia Umbeliferae, în grecește τὸ σέλινον¹, și *căprișorul*, *Cyperus fuscus* L. din familia Cyperaceae, în grecește τὸ κύπειρον². Ambele plante cresc în locuri umede, însă sînt de puțină valoare nutritivă. Înclinăm să credem că prin τὸ σέλινον se înțelege «fîneață» în general, cu o compoziție mai complexă. Traducerea românească a cuvîntului τὸ κύπειρον prin *cimbru*, *Thymus serpyllum* L. la *Odiseea*, IV, 803, făcută de G. Murnu și E. Lovinescu, nu este exactă, după cum nu este exactă traducerea aceluiași cuvînt de către G. Murnu la *Iliada*, XXI, 351 prin *obligeană*, *Acorus calamus* L.

III. ALTE PLANTE

1. PLANTE DE GRĂDINĂ

În «lumea homerică» grădinăritul (cultura legumelor) și pomicultura erau destul de dezvoltate, deși epopeile menționează relativ puține soiuri din legumele care se cultivau în Grecia arhaică. *Odiseea* descrie două «grădini»: cea a lui Alkinoos (cîntul VII) și cea a lui Laerte (cîntul XXIV).

Dintre legumele cunoscute, în cînturile epice afară de plantele leguminoase deja discutate³ sînt citate numai plante din familia Liliaceae.

Ceapa (*Allium cepa* L.) se numește în grecește τὸ κρόμμυον⁴. În antichitate se cultivau diferite soiuri de ceapă. Numele acestei plante se presupune că este legat de cel al unei localități de pe teritoriul Corintului Κρομμύων, de unde ceapa s-a răspîndit apoi în Grecia balcanică⁵. Locul citat din *Odiseea*, adică XIX, 233, conține o frumoasă comparație: tunică pe care o poartă Ulise este dintr-o țesătură tot atît de fină ca «învelișul unei cepe».

Prazul (*Allium porrum* L.), în grecește τὸ πράσον, apare abia în literatura greacă din sec. al V-lea⁶. Prazul era însă fără îndoială cunoscut în Grecia arhaică căci în *Odiseea*, cîntul VII, v. 127 găsim cuvîntul ἡ πρασιά⁷, «straturi de praz», prin extensiune de sens «straturi de legume». Homer alătură cuvîntului πρασιά epitetul κοσμηταί, «legume cultivate de mîna omului».

În Grecia posthomerică ceapa și varietățile ei constituiau un aliment de bază. O localitate din Laconia și un dem atic poartă numele de Πρασιά⁸.

Usturoiul (*Allium sativum* L.) este de asemenea o plantă foarte răspîndită în Asia Anterioară și bazinul mediteranean. Numele grec al usturoiului σκόροδον

¹ *Iliada*, II, 776; *Odiseea*, V, 72 etc. Cosițelul era socotit ca alimentul care hrănește morții și era oferit la praznice. Vezi G. Germain, *La genèse de l'Odyssée*, p. 219.

² *Iliada*, XXI, 351; *Odiseea*, IV, 803 etc.; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, *Cyperus longus* L.

³ Vezi mai sus p. 28.

⁴ *Iliada*, XI, 630; *Odiseea*, XIX, 233 etc.; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 988.

⁵ V. Hehn, *op. cit.*, p. 195.

⁶ Aristofan, *Broaște*, 621, de exemplu; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 1460.

⁷ Cf. și *Odiseea*, XXIV, 247.

⁸ V. Hehn, *op. cit.*, p. 196.

apare pentru prima oară abia la Herodot, II, 125. Cu siguranță însă că usturoiul, cu o înfățișare asemănătoare cu a cepei, a fost inclus de Homer în denumirea comună de care ne-am ocupat mai sus: *πρασιαι*.

În ambele epoei nu sînt pomeniți castraveții, dovleacul, pepenii. Nici Homer, nici Hesiod nu pomenesc specii de Cucurbitaceae¹. Legumele obișnuite, ridichea, țelina, pătrunjelul, morcovul, lăptucile, hreanul, sparanghelul, păstîrnacul etc. existau cu siguranță la începutul mileniului I î.e.n. în bazinul estic mediteranean². Și ele sînt probabil subînțelese în cuvîntul cu sens general *πρασιαι*.

Grădinile se irigau. În *Odiseea*, VII, 129 este indicat modul cum un izvor captat slujește la irigarea grădinii de zarzavaturi a lui Alkinoos iar în *Iliada*, XXI, 267–258 poetul amintește cum un om abate apa cu sapa și întreține șanțul de irigare³.

2. PLANTE AROMATE, ORNAMENTALE ȘI SĂLBATICE

Dintre plantele aromate o discuție specială o comportă planta odoriferă denumită în *Iliada*, XIV, 348 *λωτός ἐρσῆις*: «lotos plin de rouă».

Am văzut mai sus că principalele plante furajere din Grecia arhaică erau diferite specii de trifoi și eventual, ghizdeul, *Lotus corniculatus* L. Ambele plante sau poate numai una din ele este citată de Homer sub numele de *λωτός* ca principala plantă furajeră din Grecia arhaică. În contextul din *Iliada*, XIV, 348 în care este descris patul de flori aromate pe care adorm Zeus și Hera sub denumirea de *λωτός* socotim că nu mai poate fi vorba de obișnuita plantă furajeră, nutreț pentru cai. Propunem deci două variante: sau e vorba de *sulfină*, *Melilotus officinalis* (L.) (Lam.) Medik. ori de *molotru*, *Trigonella foenum graecum* L., ambele din familia Papilionaceae. Sub același nume *λωτός*, V. Hehn amintește și de o liliacee frumos colorată, cu miros puternic, care în Egipt, în popor, purta numele de lotus⁴.

Din componența aceluiași pat de flori fac parte *șofranul*, *Crocus sativus* L. și *zambila*, *Hyacinthus orientalis* L., «cea deasă și fragedă». Cultura șofranului în Asia Mică este extrem de veche. Cilicia dădea cele mai bune specii de șofran⁵. Deși o plantă colorantă de prim ordin datorită pigmentilor galbeni ce-i conțin stilul și stigmatul ei, în Grecia șofranul era întrebuințat îndeosebi pentru fabricarea parfumurilor. Floarea zambilei, ca formă și culoare, a slujit deseori ca termen de comparație în poezia epică: astfel, în *Odiseea*, VI, 231, părul lui Ulise este comparat cu florile hiacintului iar în XXIII, 158, comparația se repetă într-un pasaj interpolat.

Ca floare, trandafirul atît de iubit de Sappho, nu este pomenit de Homer; dovadă însă că floarea era răspîndită sînt cunoștințele poetului despre uleiul de trandafir care servește ca balsam⁶. În schimb, în *Odiseea*, V, 72, sînt pomeniți

¹ V. Hehn, *op. cit.*, p. 311.

² N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32–37.

³ Vezi și Max Weber, *op. cit.*, p. 96.

⁴ V. Hehn, *op. cit.*, p. 250 și 259.

⁵ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 132.

⁶ *Iliada*, XXIII, 186. Esențele mirositoare se extrag în special din *Rosa centifolia* și din *Rosa damascena*, N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32, 37.

toporașii, *Viola odorata* L., în grecește τὸ ζῶν, flori de culoare violet închis al căror nume a slujit la formarea multor epitete în poezia epică și lirică.

Între plantele sălbatice, pe lângă cele deja amintite, căprișor, cosișel etc. în cînturile epice sînt menționate *papura*, *Typha angustifolia* L. și *pipirigul*, *Scirpus lacustris* L., plante care cresc la marginea apelor și pe care Homer le desemnează sub numele comun de τὸ θρῶον¹. Plantele care cresc sub formă de tufăriș, eventual chiar tamariscul, sînt numite ἡ μύρικη².

În categoria plantelor sălbatice intră și *asfodelul*, amintit de mai multe ori în *Odiseea*³. Asfodelul este o liliacee. Socotim că asfodelul homeric poate fi identificat cu *Asphodelus ramosus* L. sau cu *Asphodeline lutea* (L.) Rohb.

3. PLANTE MEDICINALE, PLANTE NARCOTICE, PLANTA *MOLY*

În epoei sînt uneori menționate și plante cu proprietăți medicinale, narcotice sau chiar plante pentru farmece.

Orice iarbă de leac este numită φάρμακον⁴. În primul rînd trebuie menționată planta cu « rădăcina amară » care în *Iliada* este menționată ca o medicație minunată pentru oblojitul rănilor, oprirea singelui și potolirea durerilor⁵. Această plantă, eventual, poate fi identificată cu *Aristolochia clematidis* L., numită popular renf, mărul lupului sau curcubetică, plantă care are tocmai proprietățile descrise de poetul *Iliadei*⁶. O a doua interpretare pe care o propunem este identificarea acestei plante cu *Anthyllis vulneraria* L. care posedă anumite proprietăți în vindecarea rănilor și care în medicina veche s-a bucurat de un mare renume.

Dintre ierburile otrăvitoare amintim pe acelea care poartă epitetul κακός (*Iliada*, XII, 94) sau ἀνδροφόνος (*Odiseea*, I, 261), iar dintre cele cu proprietăți magice ierburile folosite în diferite amestecuri de Circe (*Odiseea*, X, 236, 287, 392, 394), ierburi care au puterea să lege și să dezlege vrăjile. În *Iliada*, XI, 740—741 este amintită blonda Agamedea care cunoștea proprietățile tuturor plantelor pe care le poartă pămîntul.

Și macul (*Papaver somniferum*) era cunoscut pe vremea lui Homer pentru proprietățile lui calmante. Planta denumită în grecește ἡ (δ) μῆκων⁷ era cultivată în primul rînd pentru semințele care se mînceau; macul a pătruns în Grecia o dată cu cerealele despre care a fost vorba la p. 26. Numele orașului Sicyone, nume care amintește de culturile de cucurbitacee din această regiune (ἡ σικύη (σικύα), la începutul mileniului I, era Μηκώνη, « orașul macilor »⁸. E posibil ca tot despre o capsulă de mac să fie vorba și în *Iliada*, XIV, 494 unde se găsește o comparație între modul cum este tăiată măciulia unei plante (o capsulă de mac sau un bulb?) și un cap omenesc.

¹ *Iliada*, XXI, 350.

² *Ibidem*, X, 466—467; XXI, 18, 350; Lidell-Scott, p. 1154.

³ *Odiseea*, XI, 539; 573; XXIV, 13.

⁴ *Iliada*, IV, 191; 218.

⁵ *Ibidem*, XI, 846; XV, 393.

⁶ G. Grințescu, *Botanica farmaceutică*, București, 1923, p. 285; E. Coiciu și G. Răcz, *Plante medicinale și aromate*, București, 1962, p. 120.

⁷ *Iliada*, VIII, 306.

⁸ Hesiod, *Theogonia*, 536.

Trecem acum la discutarea unei plante cu proprietăți miraculoase a cărei determinare a dat loc la multe controverse. În *Odiseea*, X, 305 este citată planta *moly* cu floare albă și rădăcina neagră care a fost dată de Hermes lui Ulise ca să-l apere contra farmecelor vrăjitoarei Circe. Pentru identificarea ei s-au făcut multe presupuneri atât din punct de vedere botanic cât și filologic. În notele la traducerea *Odiseei* de G. Murnu, cîntul X, 426, D. M. Pippidi optează pentru etimologia feniciană a cuvîntului iar planta o identifică cu *Halimus triplex*. După Index Kewensis, marele repertoriu clasic de botanică apărut la Oxford în 1875, genul *Halimus* este sinonim cu *Atriplex*, plante din familia Chenopodiaceae, cărora aparține și loboda (*Atriplex hortense* L.) întrebuințată în bucătărie. G. Germain¹ discutînd despre înțelesul cuvîntului indică cum ipotezele lingvistice au căutat concordanțe etimologice și în limbile semitice și în cele indo-europene.

Cele mai importante discuții despre identificarea plantei *moly* care ne-au fost accesibile sînt următoarele: articolul lui Steier din RE², care citează părerile lui E. Bucholz³ și Schmiedeger⁴ precum și articolul lui P. Marzell intitulat *Die Zauberpflanze Moly*⁵. Victor Hehn atrage însă pe drept cuvînt atenția cercetătorilor că de-a lungul veacurilor, în diferite regiuni, plante cu proprietăți «miraculoase» au fost denumite *moly* tocmai după locul citat din *Odiseea*, așa că identificările unora sau altora din autorii vechi cum ar fi de pildă Teofrast sau Dioscorides trebuie privite cu multă circumspecție. Hippocrate și după Hippocrate Teofrast susțin că planta aparține genului *Allium*⁶; Dioscorides presupune că planta ar putea fi *Pergamum harmala* L. cu rădăcina neagră și floare alb-verzuie, dar cu miros foarte urît, sau *Ruta graveolens* L. syn. *Ruta vulgaris* Mill., plantă cu miros aromat pătrunzător și proprietăți excitante asupra pielii și a sistemului nervos. Originară din Asia Mică, *Ruta graveolens* L. a fost cunoscută de grecii din Pont pentru proprietățile ei miraculoase, și, după Dioscorides, denumită μόλυ în amintirea plantei menționată de Homer⁷.

Este inutil să înșirăm lunga listă a identificărilor propuse pentru *moly*. Vom menționa totuși identificarea cu *spînzul* (*Heleborus niger* L.) deoarece această plantă cu rădăcină neagră și flori albe era curent utilizată în antichitate ca iritant și stupefiant⁸. Așa cum conchide Gabriel Germain⁹ în discuția despre planta *moly*, important de reținut este nu atât încercarea de a identifica genul plantei, ci spiritul de magie populară pe care-l inspiră episodul. Alte ipoteze referitoare la inexistența plantei însoțite de diferite interpretări fanteziste n-au nici o valoare.

4. PLANTE DENUMITE «LOTUS»

Sub denumirea de «*lotus*» în epopeile homerice sînt menționate și plante erbacee și plante lemnoase pentru identificarea cărora învățații au depus multă stăruință.

Am văzut mai sus la p. 29 și 31 că sub denumirea de «*lotus*» Homer înțelege diferite specii de trifoi sau ghizdeul (*Lotus corniculatus* L.) și, mai mult de cît

¹ *La genèse de l'Odysée*, Paris, 1954 p. 217.

² Vol. 31, 1933, col. 29—33.

³ *Homer-Realien*, vol. I, partea II, p. 216 și urm.

⁴ *Ueber die Pharmaka in der Ilias und Odyssee*, Strassburg, 1918, p. 22 și urm.

⁵ În *Naturforscher*, 1926, II, p. 523 și urm.

⁶ V. Hehn, *op. cit.*, p. 199.

⁷ V. Hehn, *op. cit.*, p. 200 și Steier, *op. cit.*

⁸ G. Grîntescu, *op. cit.*, p. 263 și E. Coiciu și G. Răcz, *op. cit.*, p. 324.

⁹ G. Germain, *op. cit.*, p. 231.

probabil, aparte de plantele pentru nutreț, papilionaceele: sulfina (*Melilotus officinalis* L.) și molotru (*Trigonella foenum graecum* L.). Steier în articolul citat din RE¹ este de părere că *lotusul*, citat de Homer în cîntul XXI al *Iliadei*, v. 351, împreună cu papura și pipirigul, poate fi identificat cu ghizdeul, plantă furajeră care crește în locuri mai uscate. După părerea noastră, planta din mlaștinile Scamandrului, menționată de Homer, este după toată probabilitatea nufărul de apă rece cu floarea albă sau galbenă (*Nymphaea alba* L. și *Nuphar luteum* L.). Speciile acestea cresc în mod obișnuit în locurile mlaștinoase alături de papură și pipirig acolo unde apa curge foarte încet.

Cu toate acestea, în *Odissea*, afară de *lotus*-ul identificat cu diferite plante erbacee este vorba și de o plantă, probabil lemnoasă, ale cărei fructe sînt comestibile². E vorba de faimoasa hrană a « lotofagilor » care a suscitat vii discuții³. Principalele ipoteze pentru identificarea acestui *lotus* se grupează în două direcții: a) identificarea *lotosului* din Nordul Africii, ale cărui fructe sau semințe sînt mîncate de lotofagi, cu *Nymphaea lotus* L. un nufăr cu tulpina înaltă, cu fructe care au semințe comestibile și care popular se numește trandafirul de baltă indian; alături de *Nymphaea lotus* L. intră în considerare și *Nymphaea nelumbo*, *lotusul* alb și albastru al egiptenilor, ale cărui fructe sînt de asemenea comestibile; b) identificarea *lotosului* din acest cînt al *Odissei* cu *Zizyphus lotus* Desfontaines, cu mai multe sinonime, un arbust din familia Rhamnaceae. Steier descrie fructul acestui arbust care crește și în sudul Siciliei ca fiind de mărimea unei măslini, cu gust de curmale sau smochine din care se poate face și un vin dulce⁴. A. De Candolle își exprimă însă scepticismul asupra acestei identificări⁵, atitudine împărtășită și de G. Germain⁶; o altă identificare propusă pentru *lotusul* din Nordul Africii este aceea cu simbovină, *Celtis australis* L., care face parte din familia Ulmaceae, are fructe cărnoase de mărimea unei cireșe zaharate, cu simburii tari; în fine, o a treia identificare s-a făcut cu o plantă lemnoasă *Diospyros lotus* L., un arbore cu lemn tare din familia Ebenaceelor. Nici aceste ultime identificări nu au întrunit aprobări unanime⁷. Propunerea lui V. Bérard pentru identificarea acestui *lotus* cu un finic (curmal)⁸, nu poate fi luată în considerare după cum nu a căpătat credit nici propunerea de identificare a *lotosului* despre care este vorba cu arborele roșcovului, *Ceratoria siliqua* L., de talie mică, fără ghimpi, din familia Leguminosae⁹.

Așa cum au atras atenția pe rînd V. Bérard¹⁰ și G. Germain¹¹ în povestea « uitării » țărurilor natale de către cei care au gustat fructul *lotosului* se ascunde un joc de cuvinte bazat pe structura fonologică a cuvîntului *lotos* și a rădăcinii **lath-* = « a uita ».

¹ Vol. 26, ed. 1927, col. 1515—1532.

² *Odissea*, IX, 91 și urm.

³ G. Germain, *op. cit.*, p. 220—228.

⁴ Amintit de Herodot în cartea a IV-a, cap. 177.

⁵ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 156.

⁶ G. Germain, *op. cit.*, p. 220.

⁷ Vezi discuția la Steier, *op. cit.*, col. 1515 și la G. Germain, *op. cit.*, p. 222 și urm., A. Carnoy optează pentru *Celtis australis* deoarece simbovină distilă un ulei asemănător cu al zizifului iar pe de altă parte constituie un nutreț apreciat, ceea ce, eventual, explică transferul numelui λωτός la plantele furajere, *op. cit.*, p. 96.

⁸ V. Bérard, *L'Odyssée*, vol. II, nota la IX, 96—97, p. 30.

⁹ Vezi A. De Candolle, *op. cit.*, p. 268—269.

¹⁰ V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssée*, vol. II, p. 103.

¹¹ G. Germain, *op. cit.*, p. 226.

IV. VITICULTURA ȘI POMICULTURA

1. VIILE

Plantațiile de vii și cele de pomi, în majoritate măslini și smochini, aveau în Grecia «himerică» o largă dezvoltare, ținând pasul cu agricultura¹.

Întinderea podgoriilor în Grecia se explică prin mai multe considerente din care amintim pe cele mai de seamă și anume: existența terenurilor aride, stîncoase, cu predominarea calcarului, potrivite pentru cultura viței de vie; clima secetoasă care contribuie la producția unor sorturi superioare de vin; rolul însemnat pe care-l jucau culturile de viță (*Vitis vinifera* L.) în economia întregului bazin estic mediteranean încă din cele mai vechi timpuri. La Homer menționarea viilor și a produselor dobîndite din struguri este foarte frecventă. Cel mai sugestiv tablou al lucrului în vie este desigur figurația de pe scutul lui Ahile² dar, deosebit de aceasta, în epoei sînt amintite podgoriile renumite din insula Lemnos, care furnizau vinul luptătorilor de la Troia³, podgoriile din Epidauros⁴, Pedasos⁵ și Pramne⁶ și în fine, alături de viile din Troada⁷, în epoei găsim unele aluzii și la viile din Tracia⁸ și Frigia⁹.

Viile erau de obicei înconjurate de un șanț și împrejmuite cu gard iar coardele erau legate de araci, rînduiți simetric. Așa se înfățișează figurația de pe scutul lui Ahile. Asupra întinderii unei podgorii avem o singură indicație precisă și anume în cîntul IX al *Iliadei*, v. 578—580.

ἐνθα μιν ἤνωγον τέμενος περικαλλῆς ἐλέσθαι
πεντηκοντόγυον· τὸ μὲν ἤμισυ οἶνοπέδοιο.

Dacă acceptăm identificarea *gyes*-ului propusă de W. Ridgeway cu aproximativ 1/2 ha, via despre care este aici vorba, făgăduită lui Meleagros, avea o întindere de 12 ha.

Deși nu avem alte indicații, există totuși un pasaj în *Odiseea*¹⁰ care, după unele interpretări, ar indica cum printre rînduri de vie se cultivau și brazde de grîu, ceea ce, eventual, dovedește existența unui sistem de culturi duble în Grecia arhaică; în acest caz via nu era săpată decît foarte sumar. Cultivatorii se îngrijeau de paza viilor care nu aveau decît o singură intrare¹¹. În podgoria lui Alkinoos vița produce tot anul¹². Parte din viță are ciorchini verzi, parte se culege. Acest fapt dovedește că în regiunile prielnice erau plantate mai multe sorturi de viță care, printr-o îngrijire

¹ A. Jardé, *op. cit.*, p. 58.

² *Iliada*, XVIII, 561—572.

³ *Ibidem*, VII, 467.

⁴ *Ibidem*, II, 561.

⁵ *Ibidem*, IX, 294.

⁶ *Odiseea*, X, 235; cf. *Iliada*, XI, 639. Vinul de Pramne era probabil o specialitate din preajma Smirnei.

⁷ *Iliada*, XX, 185, φυταλή.

⁸ *Ibidem*, IX, 71—72.

⁹ *Ibidem*, III, 184.

¹⁰ *Odiseea*, XXIV, 343 διατρύγιος ὄρχος; διατρύγιος ὄρχος este dublu interpretat: a) spațiu însămîntat între două rînduri de butuci de vie, b) viță al cărei rod se coace la epoci diferite. Cf. *Odiseea*, VII, 120 și urm.

¹¹ *Iliada*, XVIII, 565.

¹² *Odiseea*, VII, 120 și urm.

potrivită, permiteau prelungirea producției pe o perioadă îndelungată. După o altă interpretare¹, diferența de coacere se datorează expoziției la soare. Vița plantată pe povirnișurile nordice este mult întârziată. Producția podgoriilor era în orice caz foarte abundentă. Culesul, o adevărată sărbătoare, era o ocupație care revenea îndeosebi tineretului. Strugurii erau culeși în coșuri purtate de fete și băieți precedați de cântăreți din nai sau citară². Homer este cel mai vechi izvor literar care pomeniște de sărbătorile și jocurile însoțitoare ale culesului, moment atât de important în viața socială și culturală a Greciei antice.

2. VINUL

Calitatea vinului era superioară și de multe sorturi: vin negru³, vin roșu⁴, vin dulce⁵ etc. Despre vin alb nu se vorbește în epopei.

Vinul se păstra în pithoi de proporții mari⁶ sau în burdufuri de piele de capră⁷. Vinul era curat, învechit și foarte tare⁸. În *Odiseea* găsim, de pildă, menționat un vin de 11 ani, care, fermentat închis, devenise spumos⁹. Comerțul cu vinuri era intens, la transporturi fiind uneori folosite corăbii întregi. Un bun exemplu de schimburi care se puteau obține pentru vin îl găsim în cartea a VII-a a *Iliadei*, v. 467—475; în schimbul unei corăbii întregi de vin se obține fier, aramă, piei de vită, boi și sclavi. Nici vinul de import nu era disprețuit de luptătorii de la Troia. În corturile căpeteniilor aheene se găsea mult vin din Tracia¹⁰.

Afară de întrebuintarea obișnuită ca băutură alcoolică și pentru libații vinul este considerat de Homer și ca un întăritor cu efecte terapeutice¹¹. «Kykeonul», băutura întăritoare oferită de Hecamedă¹² lui Nestor, are la bază un vin negru din Pramne. Pentru libații se întrebuintă de obicei vin curat după ce, în prealabil, pământul era stropit cu vin după o datină veche¹³. În general însă, eroii înfățișați în epopeile homerice beau vinul amestecat cu apă¹⁴; băutura în gen dionisiac, beția considerată sacră, obicei preluat de greci de la tracii, nu este încă cunoscută. Epitetul οἶνοβαρής adresat lui Agamemnon de Ahile¹⁵ este o insultă grea. Beția caracterizează numai personajele negative din epopei. Cupele în care era băut vinul se dezinfecțau de obicei cu fum sau sulf¹⁶; pentru șefii triburilor care luptau sub zidurile Troiei erau confecționate cupe cu o lucrătură migăloasă, cupe din metale prețioase, cum ar fi de pildă cupa lui Nestor descrisă în cântul al XI-lea al *Iliadei*, model găsit ulterior în unul din mormintele din Micene.

¹ V. Bérard, *L'Odyssée*, vol. I, Paris, 1924, p. 187.

² *Iliada*, XVIII, 567 și urm.

³ *Ibidem*, I, 462; XVI, 230; *Odiseea*, III, 459; IX, 194 μέλας οἶνος etc.

⁴ *Odiseea*, V, 165; IX, 163 etc.

⁵ *Ibidem*, IX, 20 οἶνος ἡδύς, ἀκηράσιος; *Iliada*, IV, 346 οἶνος μελιηδύς etc.

⁶ *Iliada*, III, 295; *Odiseea*, II, 340.

⁷ *Iliada*, III, 246; *Odiseea*, IX, 196.

⁸ *Odiseea*, II, 340.

⁹ *Ibidem*, III, 391.

¹⁰ *Iliada*, IX, 71—72.

¹¹ *Ibidem*, VI, 261.

¹² *Ibidem*, XI, 638 și urm.

¹³ *Ibidem*, VI, 258—259; *Odiseea*, XVIII, 426; libație cu vin amestecat, III, 332.

¹⁴ *Iliada*, IX, 202—203.

¹⁵ *Ibidem*, I, 225.

¹⁶ *Ibidem*, XVI, 228—229.

3. RĂSPÎNDIREA PLANTAȚIILOR

Fără să aibă extinderea viticulturii, plantațiile de pomi sînt și ele deseori pomenite în epoei. Îngrijirea livezilor de pomi era o ocupație minoră în comparație cu podgoriile. Epopeile vorbesc de pometuri în Argos, în Itaca, în Scheria, dar pomii «cultivați» sînt pomeniți mai rar. Laertes, tatăl lui Ulise, avea în grădina lui pomi roditori bine îngrijiți, deci cultivați¹. Penelopa avea la rîndul ei un îngrijitor special pentru grădina cu pomet². În altă parte a Odiseei se vorbește chiar de sădirea pomilor³. Cu toate acestea, marea grădină din Scheria care rodește tot timpul anului⁴ se pare că este o grădină naturală care se dezvoltă în condiții climaterice excepționale. Cultura pomilor roditori este în orice caz mult mai des pomenită în *Odiseea* decît în *Iliada*.

4. SOIURI DE POMI

Dintre pomii roditori cei mai des citați de autorul cînturilor epice ale *Iiadei* și *Odiseei* sînt măslinul (*Olea europaea*⁵ L.) și smochinul (*Ficus carica* L.)⁶. Măslinul era și cultivat și sălbatic⁷. Cele mai adesea creștea spontan, fără îngrijiri deosebite, ajungînd deosebit de stufos și bogat în ramuri⁸. După interpretarea lui V. Bérard, măslinul sub care s-a adăpostit Ulise era pe jumătate altoit, pe jumătate sălbatic.

Și pentru smochin găsim dese indicații că era crescut spontan⁹ ceea ce ne face să bănuim că în pasajele unde nu găsim indicațiile «smochin sălbatic» pomul era cultivat. În Itaca, de exemplu, sînt menționați cei patruzece de smochini cultivați din grădina lui Laertes¹⁰.

Alte soiuri de pomi citați mai ales în *Odiseea* sînt merii, perii¹¹ și rodiile (*Punica granatum* L.). A. De Candolle menționează că rodia era un arbore rar chiar în Orient, cultivat în grădinile regale¹². Numele grecesc al rodiei era ῥοδιά, ῥοία, cuvînt de origine semită, sau ρόδον, după V. Hehn¹³ cuvînt străin frigian sau carian; alb. *šege* = «rodie» este de asemenea considerat un împrumut, afară dacă nu este cumva un cuvînt aparținînd fondului de cuvinte comun ramurilor traco-frigiene. Desigur, alături de arborii fructiferi menționați în epoei în perioada «homerică» erau cultivați majoritatea arborilor roditori cunoscuți astăzi. Despre răspîndirea lor în bazinul estic mediteranean au discutat pe larg în lucrările de specialitate citate de noi A. De Candolle, V. Hehn și N. I. Vavilov. Menționăm totuși că lămîiul și portocalul, atît de răspîndiți astăzi pe țărmurile Mediteranei, nu sînt cunoscuți lui Homer. Acești

¹ *Odiseea*, XXIV, 336 și urm.

² *Ibidem*, IV, 737.

³ *Ibidem*, XVIII, 359.

⁴ *Ibidem*, VII, 120—126.

⁵ *Iliada*, XVII, 53; *Odiseea*, V, 477; VII, 116.

⁶ *Ibidem*, VI, 433; XI, 167; *Odiseea*, VII, 116.

⁷ *Odiseea*, V, 477.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Iliada*, VI, 433; numele smochinului sălbatic în grecește este ῥοινεός (hom.), ῥοινεως (alt.).

¹⁰ *Odiseea*, XXIV, 341 συκίας τεσσαράκοντα.

¹¹ *Ibidem*, VII, 115, 120.

¹² A. De Candolle, *op. cit.*, p. 190; V. Hehn, *op. cit.*, p. 237—238; N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32—37.

¹³ V. Hehn, *loc. cit.*

pomi, originari din China, Indochina și India¹ au pătruns mai târziu în Mediterana față de rodii, deoarece semințele nu reproduc caracterul plantelor și în cultivarea lor este nevoie de metoda altoirii. Lămâiul este pomenit abia de Teofrast. În *Odissea*, VI, 163 este menționat un finic. Cum însă numai regiunile cu media anuală a unei temperaturi de peste 21° posedă finici cu fructe valoroase, nu e cazul să considerăm arborele menționat de Homer drept un arbore roditor.

CONCLUZII

Cercetarea pe care am făcut-o asupra relațiilor de producție în sectorul agrar și al culturilor de la începutul mileniului I î.e.n., în măsura în care acestea se reflectă în materia epică a *Iliadei* și a *Odisseei*, reprezintă o sinteză a unor date care se găsesc dispersate în lucrări de specialitate: a) lucrări despre istoria societății grecești, b) lucrări despre istoria agriculturii și a speciilor de plante, c) lucrări de lingvistică în care sînt discutate numele de plante.

Munca de sintetizare a implicat însă și o luare de atitudine față de problemele care s-au ivit. Sprijinindu-ne pe tezele lui K. Marx și Fr. Engels despre faza premergătoare ivirii orașelor-state în Grecia, democrația militară descrisă în epopeile homerice, sîntem de acord cu încercarea lui G. Thomson de a spulbera părerile despre existența în acea vreme a proprietății private considerată în afara orînduirii gentilece încă în vigoare. Problema apariției proprietății private în raport cu dezvoltarea forțelor de producție, a formării claselor și a trecerii de la uniunile de triburi spre primele state sclavagiste în Grecia antică, după cunoștința noastră, nu a fost încă studiată cu destulă profunzime. G. Thomson, în lucrarea sa *Studies in ancient Greek Society* este departe de a rezolva problema. Totuși, printre cercetătorii moderni, G. Thomson are meritul de a indica o cale de cercetare cu adevărat științifică atunci cînd atrage atenția asupra verigii care leagă apariția orașelor-state de orînduirea gentilecă.

După prețioasele indicații ale lui K. Marx cuprinse în lucrarea *Forme premergătoare producției capitaliste*, în lucrarea noastră am ținut seama de faptul că în fazele evolute ale orînduirii gentilece, atunci cînd posesiunea privată a căpătat drept de succesiune, poate chiar și de divizare prin succesiune, deținătorii parcelelor de întinderi diferite nu au calitatea de proprietari decît dacă sînt membri ai unei uniuni de triburi și locuiesc întinderea teritorială (*demos*) stăpînită de această uniune de triburi.

Atribuțiile conducerii uniunii de triburi în materie de distribuiri agrare și acordare de privilegii sînt de o covârșitoare importanță; ele nu pot fi trecute cu vederea după cum nu poate fi micșorată nici importanța interdependenței între cei care dețin parcelele pe care le lucrează personal sau cu muncă străină și uniunea de triburi în sine (*demos*).

Studiul de față s-a mărginit la o cercetare a tehnicii agricole și a soiurilor de plante cultivate descrise în epopei. Studiile de specialitate consultate de noi, ca, de pildă, lucrările lui A. De Candolle și V. Hehn, indică o platformă mult mai vastă a sectorului agricol în Grecia la începutul mileniului I î.e.n. decît informațiile oferite de epopei. Cu toate acestea, nu încapem îndoială că în epopei au fost pomenite aspec-

¹ A. De Candolle, *op. cit.* p. 147.

tele esențiale ale problemelor care ne interesează; pe parcursul strîngerii materialului se observă repetarea unora și aceluiași date.

Sumarele indicații etimologice pe care le-am dat vor ajuta la înțelegerea originii culturilor pomenite în epoei: majoritatea acestor culturi au fost găsite de greci la sosirea lor în bazinul estic mediteranean și erau necunoscute unor triburi de păstori venite din nord. Față de sectorul creșterii vitelor, sectorul agricol în Grecia arhaică a rămas totuși în inferioritate.

Discuțiile purtate asupra identificării plantelor, discuții în care unele puncte de vedere sînt originale, au contribuit totodată și la elucidarea unor interpretări din traducerile românești și străine ale *Iliadei* și *Odiseei*, uneori chiar la îndreptarea unora din aceste interpretări.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И ЕГО ОТРАСЛИ В ЭПОХУ ГОМЕРА

РЕЗЮМЕ

Исследование производственных сельскохозяйственных отношений и сельскохозяйственных культур в начале I тысячелетия до н.э. в той мере, в какой они отражены в эпических сказаниях «Илиады» и «Одиссеи», является синтезом разрозненных данных, встречающихся в специальных работах по: а) истории греческого общества; б) истории сельского хозяйства и видов растений и в) в лингвистических работах, касающихся названий растений.

Синтетический характер работы обуславливает критическое отношение к поднятому вопросу. Опираясь на положения К. Маркса и Ф. Энгельса относительно фазы, предшествующей появлению греческих городов-государств, фазы военной демократии в эпоху Гомера, авторы согласны с попытками Г. Томсона опровергнуть мнения о существовании в то время частной собственности, рассматриваемой вне еще существовавшего родового строя. Вопрос появления частной собственности в зависимости от развития производительных сил, образования классов и перехода племенных союзов к первым рабовладельческим государствам в древней Греции, по мнению авторов, до настоящего времени не достаточно изучен. В своей работе *Studies in ancient Greek Society* Г. Томсон далеко не разрешил этого вопроса. Его заслуга по сравнению с другими современными исследователями состоит в том, что он указал подлинно научный путь исследования, обратив внимание на связующее звено между появлением городов-государств и родовым строем.

В соответствии с ценными указаниями К. Маркса, имеющимися в его труде *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, в настоящей работе учитывается тот факт, что в развитых фазах родового строя, когда частное владение становится наследственным и даже подлечит делению при наследовании, владельцы земельных участков различной величины обладают правами собственника лишь тогда, когда явля-

ются членами племенного союза и живут на территории (*demos*), занятой этим племенным союзом.

Права руководителей племенного союза в вопросе сельскохозяйственного распределения и дарования привилегий имеют решающее значение; с ними нельзя не считаться, так же как нельзя преуменьшить значения взаимозависимости между владельцами участков, которые они обрабатывают лично или при помощи чужого труда, и племенным союзом как таковым (*demos*).

Настоящая работа ограничивается исследованием сельскохозяйственной техники и сортов культурных растений, описанных в произведениях Гомера. Специальные труды, использованные авторами, как например работы А. де Кандоля и В. Гена, говорят о значительно более обширной сельскохозяйственной базе в Греции в начале I тысячелетия до н.э. по сравнению со сведениями Гомера. Все же, вне всякого сомнения, Гомер упоминает наиболее существенные аспекты вопросов, интересующих авторов. В процессе собирания материалов было отмечено повторение одних и тех же данных.

Краткие этимологические указания помогают пониманию происхождения упомянутых в гомеровском эпосе сельскохозяйственных культур, большинство которых греки застали в момент своего появления в восточно-средиземноморском бассейне. Эти культуры были не известны некоторым пастушеским племенам, прибывшим с севера. По сравнению с животноводством, земледелие древней Греции занимает подчиненное положение.

Касающиеся определения растений дискуссии, в которых некоторые мнения выражены впервые, способствовали уяснению ряда толкований в румынских и других переводах «Илиады» и «Одиссеи» и даже исправлению некоторых из них.

DIE LANDWIRTSCHAFT UND IHRE ZWEIGE ZUR ZEIT HOMERS

ZUSAMMENFASSUNG

Die Untersuchung der Produktionsverhältnisse auf dem Gebiete der Landwirtschaft und das Studium der Kulturpflanzen zu Beginn des 1. Jahrtausends v.u.Z., insoweit sie sich in dem epischen Stoffe der *Ilias* und *Odyssee* widerspiegeln, bildet eine Zusammenfassung von Angaben, die sich verstreut in verschiedenen Fachschriften vorfinden u.zw. a) in Arbeiten über die Geschichte der griechischen Gesellschaft, b) in solchen über die Geschichte des Ackerbaus und der Pflanzenarten c) in sprachwissenschaftlichen Arbeiten, in denen Pflanzennamen erörtert werden.

Eine derartige Zusammenfassung hat aber auch eine Stellungnahme zu den verschiedenen Problemen eingeschlossen. Auf Grund der Thesen von K. Marx, und Fr. Engels über die in den homerischen Gesängen geschilderte, der Bildung der griechischen Stadtstaaten vorangehende Stufe der militärischen Demokratie sind die

Verfasser mit G. Thomsons Versuch einer restlosen Widerlegung jener Ansichten einverstanden, wonach damals ein Privateigentum bestanden hätte, das außerhalb der zu jener Zeit noch herrschenden Gentilverfassung zu betrachten wäre. Nach Ansicht der Verfasser wurde jedoch das Problem des Entstehens des Privateigentums im Zusammenhang mit der Entwicklung der Produktivkräfte, dem Entstehen der Klassen und dem Übergang von den Stämmebünden zu den ersten Sklavenhalterstaaten des antiken Griechenlands noch nicht tiefeschürfend genug erforscht. G. Thomson ist in seiner Arbeit *Studies in ancient Greek Society* noch weit davon entfernt, dieses Problem gelöst zu haben. Immerhin kommt ihm von allen modernen Forschern das Verdienst zu, eine wirklich wissenschaftliche Forschungsmethode dadurch angegeben zu haben, daß er das Augenmerk auf das Verbindungsglied zwischen dem Erscheinen der Stadtstaaten einerseits und der Gentilverfassung andererseits lenkte.

Auf Grund der wertvollen, in K. Marx' Arbeit über die *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*, enthaltenen Hinweise, wurde in der vorliegenden Arbeit der Umstand berücksichtigt, daß in den vorgeschrittenen Phasen der Gentilverfassung als der private Landbesitz den Anspruch auf Erblichkeit und vielleicht sogar Teilbarkeit durch Erbfolge errungen hatte, den Inhabern von Parzellen verschiedener Größe nur dann die Stellung von Eigentümern zukam, falls sie Mitglieder eines Stämmebundes waren und das unter der Herrschaft dieses Stämmebundes stehende Gebiet (*demos*) bewohnten.

Die Befugnisse der Leitung des Stämmebundes auf dem Gebiete der landwirtschaftlichen Zuteilungen und der Einräumung von Vorrechten sind von überragender Bedeutung; sie dürfen keineswegs überschèn werden, so wie es auch unzulässig wäre, die Bedeutung der gegenseitigen Abhängigkeit zwischen den Inhabern von Parzellen, die sie selbst oder mit fremden Arbeitskräften bebauten, einerseits und dem Stämmebund als solchen (*demos*) andererseits zu unterschätzen.

Die vorliegende Arbeit beschränkt sich auf eine Untersuchung der in den Epen geschilderten Ackerbautechnik und der Arten der Kulturpflanzen. Die zu diesem Zwecke herangezogenen Spezialarbeiten, wie etwa diejenigen von A. de Candolle und V. Hehn, lassen das Bestehen einer viel umfangreicheren Unterlage der Landwirtschaft in Griechenland zu Beginn des 1. Jahrtausends v.u.Z. erkennen, als es die in den Epen enthaltenen Nachrichten tun. Trotzdem besteht kein Zweifel darüber, daß die wesentlichen Seiten der hier interessierenden Probleme in den Epen erwähnt wurden; nach Maßgabe der Zusammenstellung des Materials ist das wiederholte Vorkommen der gleichen Angaben zu bemerken.

Die knappen etymologischen Hinweise, die die Arbeit enthält, sollen das Verständnis für die Herkunft der in den Epen erwähnten Kulturpflanzen erleichtern: die Mehrzahl dieser Kulturen wurde von den Griechen bei ihrem Eindringen in das Becken des östlichen Mittelmeeres vorgefunden und war den aus dem Norden kommenden Hirtenstämmen unbekannt. Dennoch blieb im archaischen Griechenland der Ackerbau gegenüber der Viehzucht im Hintergrund.

Die Erörterungen über die Identifizierung der Kulturpflanzen, bei denen einige auf eigene Forschungen der Verfasser beruhende Ansichten vorgebracht wurden, tragen gleichzeitig auch zur Klärung gewisser Deutungen in den rumänischen und ausländischen Übersetzungen der *Ilias* und *Odyssee* bei, zuweilen sogar zu deren Richtigstellung.